

ગાંડીવ સાહિત્ય વાટિકા

પ્રથમ કુંજ : પંચમ પુષ્પ

પંખાબનું પ્રયંડ કાવતરું

અથવા

બ્રિટીશ સરકાર સામે

ખુલ્લા બળવાની તૈયારી.

(પંખાબકેસરી લાલાશન વિરોધન સમિતી)

શ્રી શચીન્દ્રનાથ સાન્યાલ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૅપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૧૮૪૪

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૅપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૮૪૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પંચાંગનું ૧-૧૬ કાવલ ૩

વિષય ૮૩૨ : ૬૬૦૫૮

ગાંધીવ સાહિત્ય વાટિકા

પ્રથમ કુંજ : પચમ પુણ્ય

પંખખનું પ્રચંડ કાવતરું

અથવા

બ્રિટીશ સહતનત સામે

ખુલ્લા ખળવાની તૈયારી.

(પંખખકેસરી લાલાજીના વિવેચન સમેત)

પ્રગટકર્તા—

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર

૧૮૦-કેળાંખીઠ

સુરત.

આવૃત્તિ ૧ લી

પ્રત ૧૦૦૦

નટવરલાલ મૂ. વીમાવાળાએ

ગાં મુદ્રણાલયમાં છાપી

હી સાહિત્ય મંદિરમાંથી

૫ પ્રગટ કરી. કેળાંપીઠ, સુરત.

સંવત ૧૯૮૧

સને ૧૯૨૪

મૂલ્ય

૦-૬-૦

પંજબમાં રાજદ્રોહ

પંજબના શીખો, મુસ્લીમો, તેમજ હિન્દુઓમાંની લડા-
યક કોમો (રજપૂતો તથા જાટો) ભારે વીર્યવાન પ્રજા છે. તેમણે
મહારાજ્યનાં યુધ્ધોમાં પોતાનાં લોહી વહાવ્યાં છે. મહારાજ્યના
હિત કારણે તેઓ મુલક મુલકમાં, દૂર દૂર બટક્યા છે. અને
છતાં, એટલું સ્પષ્ટ જણાશે, કે કેળવણી તેમજ આર્થિક
સંપત્તિની નજરે તેમને ભારે દુઃખ—વધારેમાં વધારે મુશ્કે
લીઓ ખમવી પડી છે. એમનામાંજ સૌથી મોટામાં મોટા
અબજુ વર્ગ છે. પંજબના સૌ વર્ગોમાં એજ વર્ગોની પ્રગતિ
થયેલ નથી—એમનોજ કંઈ વિકાસ થયો નથી. તેઓ કરજ-
માં ખૂબ દૂબેલા છે. સરકારે એ વાત અવારનવાર કબૂલ
કરેલી છે, એટલુંજ નહિ પણ સરકારી ઓદ્યાઓની નીમણું-
કોમાં તેમને પસંદગી આપીને તેમજ માનચાંદની લ્હાણી
અને ધારામબાઓમાંની બેઠકોમાં તેઓમાંના કેટલાક આગે-
વાનોને નીમીને એ કોમોને સંતોષવા પ્રયત્ન પણ આદરેલો હોય
એમ જણાય છે. પરંતુ આ હાસ્યાસ્પદ હીંગડા જેવા પ્રય-
ત્નોથી સરકારનો હેતુ પાર પડ્યો નથી. એ હીંગડાહુંગડ
પ્રસાદથી આ અસંતુષ્ટ થયેલા વર્ગોમાં જરાયે સંતોષ પ્રગટ્યો
નથી. તેમને તો બળુવાની અને પોતાની આર્થિક સ્થિતિ

સુધારવાની તક જોઈએ છીએ. જ્યાં સુધી કેળવણીનો સર્વ સામાન્ય પ્રસાર ન થાય, તેમજ ખેતી શિવાયના ખીજા ઉદ્યોગોની ખીલવણી અને જમીનની વધારે એક સરખી વહેંચણીના પ્રશ્નો ન ઉકેલાય, ત્યાં સુધી એ ન બને. સરકારે એ વાત કદિ હાથ ધરવાની કાળજી ન રાખી, એટલે શીખો અને યુસ્તીમોએ સ્વાભાવિક રીતે પરદેશગમન તરફ પોતાનું ધ્યાન દોડાવ્યું.

મહારાજ્યના ખીજા વિભાગો સંસ્થાનો આદિમાં વ્યાપારાદિ ખેડવાનું જે ક્ષેત્ર પડેલું તેમણે નિરખ્યું તેના વડે તેમની દાઢ સળકી. તેમણે પોતાની દશાને એ પરદેશવાસીઓની સ્થિતિ સાથે સરખાવી જોઈ, અને પોતાને સૂઝ તેવા ખ્યાલ બાંધ્યા. મહારાજ્યને વધારવાના અને ખીલવવાના કાર્યમાં પોતે મદદ કરેલી, એટલે તેમને લાગેજ કે અમને એમાંથી કંઈ લાભ પ્રાપ્ત થવોજ જોઈએ. મહારાજ્યના અન્ય ભાગોમાં પોતાને ઠીક આવકાર મળે એવી તેમને આશા હોયજ. તેને બદલે તો આંગણુમાંથીજ દરવાજા ભડામડ દેવાઈ ગયા. જેમને અંદર જવાનું મળ્યું તેમનેયે બારે સ્વમાન હાનિ વેઠવી પડી. તેમને હાંકી કાઢવા તેમજ તેમનું જીવન કેવળ દુઃખમય કરી મૂકવાને માટે શક્ય હોય તેટલા પગલાં લેવામાં આવ્યાં. તેમનાં સ્ત્રી પુત્ર પરિવારને દાખલ થવાની મના થઈ, અને જાતજાતના તરેહવાર બહાનાંઓથી તેમનો પ્રવેશ અટકાવેો વા તો કાઢી મૂક્યાં. મહાયુદ્ધ દરમિયાન ધર પક્ષવાળા શીખો દેશ પાછા ફર્યા ત્યાં સુધી તો પંજાબમાં બળવાખોર ચળવળનો અંશ નહિ

જોયોજ હતો. રાઉલાટ કમિટી સમજાવી નથી શકી કે શા કારણસર કેલિફોર્નિયા અને વાનકુવરના શીખો કેલિફોર્નિયાની બળવા મંડળીના આગેવાન સંસ્થાપકો મનાતા હરદયાળ અને અસ્ફુટકલા સાથે બળી ગયા ? તેમની અને એ બળવા-ખોરોની વચ્ચે સામ્ય તો કશુંયે ન હતું ! x x x વાંચક, તુરત સમજી શકશે કે મૂળ કારણો શુદ્ધ આર્થિક છે. શીખોને કાનડા જવાનું કારણ શું ? એ સાદસ માટે તેઓએ શા માટે ભારે ભોગ આપ્યા ? તેઓ હિન્દ પાછા ફરવા કેમ રાજી ન હોતા ? કારણ—

કારણ—એજ, કે તેઓને દેશમાં ખાવાના ફાંદાં હતા. પરદેશમાં રળવાને માટે સરસ ક્ષેત્ર હતું. દેશમાં તો પોતાની શક્તિઓ ખરચવા જેટલો જમીનમાં કસ ન હોતો. અને આવકના સાધનની મારામારી હતી. ધણુખરું તો એવું બનતું કે જમીનની પેદાશ, શાહુકારનું કે સરકારનું ભરણું ભરવા જેટલીયે ન થતી. માત્ર સંસારી જંગળ અને સ્વદેશ વત્સલતા શિવાય હિન્દમાં તેમને સ્થાયી રહેવાને ઉત્સુક કરે એવી એકેય પ્રલોભના ન હતી. અને બહુ બહુ આફત વેઠવી પડે એટલે બાપડા શુ કરે ? વખાના માર્યા દેવા ચૂકવવા સારું અને પોતાની જમીનો છોડાવવાનું તથા કંઈ નવી ખરીદવાનું અને સુખે સંસાર નિભાવવાનું બને, તેટલા સાફ તેઓ માતૃભૂમિ તજીને નીકળ્યા. દુનિયામાં બહાર પડીને જીએ છે તો યોગરદમ તેમની અને સુખનાં સાધનોની વચ્ચે મોટા મોટા પહાડો અને અંતરાયો ઉભા કરવામાં આવ્યા છે. મહારાજ્યને ધડવામાં તેમણે મદદ કરેલી; મહારા-

ન્યમાં પોતાનાં પ્રજાજનોને પોષવાને પૂરતી, પૂરતીથીયે વધુ જમીન અને સાધન સંપત્તિ છે; પડતર જમીનને ખેડે અને મહારાજ્યનાં સાધનો ખીલવે તેટલા ખાતર મહારાજ્ય ખીજાઓને તેડે છે અને ખીજા પ્રજાઓના માણસોને સામી લાલચ આપી બોલાવે છે—અને એમને—માત્ર એમનેજ કોઈ ન પ્રવેશ કરવા દે—ન કોઈ આવકાર આપે !

અને ખીજું—પંજાબ સરકારે રાજદારી આંદોલનો અને તેના આગેવાનો સામે જે વર્તન ચાલુ રાખ્યું હતું તે ધ્યાનમાં લ્યો.—૧૮૧૮ના ત્રીજા રેગ્યુલેશનને ફરી જીવંત કરવાની પહેલ કરનાર એજ સરકાર—એક દુષ્ટ કાયદાની સામેની કાયદેસરની ચળવળને પણ દાખી દેવા સારુ સરકારે એમ કર્યું હતું. કોઈ ડાહ્યા અને ચપલ સુબેદાર તો એ કાયદો જતોજ કરે—પાછળથી શાંતિ જળવવા તેમ કરવુંજ પડેલું. અવારનવાર દેશનિકાલીના પ્રસંગો અશાંતિના મૂળ ઉંડા ઉતાર્યે જતાં. બધાં કારણો ટુંકમાં ગણાવીએ તો:—

(૧) હિંદના ખીજા સૈા હાકેમો કરતાં પંજાબનો સુબેદાર વાણી અને લેખનની સ્વતંત્રતા સામે હમ્મેશા વધારે દમનનીતિ ચલાવતો આવે છે.

(૨) એક કાળે આર્યસમાજીઓને દુઃખ દેવામાં અને પરમાનંદજી પાસેથી મળી આવેલા કાગળો પરથી કાગળો વાધ કરવામાં પંજાબ સરકારે ઘેલું શુરાતન (!) બતાવેલું.

(૩) રાજદોહની બાબતોમાં પંજાબની અદાલતો એવી એવી કડક ફૂર સજા કરતી કે હિંદના ગુન્હા ખાતાના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ રીતે ઝળકી રહે.

(૪) જાહેર જીવનને સીધે તથા આડે દરેક માર્ગે દાખી નાંખવાની સરકારી ઝનિએ છૂપી ચળવળો કરવાનું સૂઝાડયું.

(૫) દિલ્હી કાવતરાં કેસમાં થયેલી સળઓ બંગાળમાં તેવાજ મુકદ્દમામાં અપાયલા ચુકાદાઓ કરતાં બહુજ સખત અને કડક હતી. ચારને ફાંસીએ લટકાવ્યા, તેમાંના બે ને તો ગુન્હામાં શામેલગીરી ન હોવા છતાં માત્ર મંડળીમાં સબ્ય હોવા કારણેજ ગરદન માર્યા અને બીજા બેને સાતસાત વરસની સખત સજા કરી.

(૬) બજબજનું ઢુલ્લડ અને તેને લીધે જે ગંબીર જીવ હાનિ થઈ તે, નાજુક થઈ પડેલા મામલાને જોગવવાની કેવળ અશક્તિ અને મૂર્ખાઈ બરેલી બેહુદી વ્યવસ્થા સૂચવે છે.

(૭) લાહોર કાવતરાં કેસમાં ૨૮ને શૂળીએ ચઢાવ્યા અને ૯૦ને લાંબી લાંબી દેશનિકાલીની અને બીજી સજાઓ કરી. લોર્ડ હાર્ડિંગ ન હોત તો તો પચાસથીયે વધારેને શૂળીએ ચઢવું પડત. વળી બે ટુકડીઓના કેટલાક તોફાની સિપાઇઓને લસકરી અદાલતના કાયદાથી અને બીજા કેટલાક વાટપાડુઓ અને રેલ ભાંગુઓને સાદી અદાલત મારફત સજાઓ કરી. બંગાળમાં થયેલી સજાઓ સાથે વાંચક આને સરખાવે ત્યારે અત્રેની કડકાઈ સમજી શકે.

હવે, સરકારને જોરજુલમથી ઉથલાવી પાડવાને કાવતરાં રચનારાઓની તથા ખૂનીઓ, ધાડપાડુઓ કે કાવતરાના અંગ તરીકે એવાજ બીજા ગુન્હા કરનારાઓની વર્તણૂકને અમે જરાયે સાચી ઠેરવવા ઇચ્છતા નથી. અમારા અભિપ્રાય મુજબ

દેશની પરિસ્થિતિ ન સમજી શકનારા ઘેલા માણસોજ આવા ગુન્હાઓ કરી શકે. વળી સરકારે મહાવિમલ દરમ્યાન શાંતિ અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે જે કડક પગલાં લીધાં તે માટે પણ અમે તેને ઠપકો દેવા મંચિજતા નથી. પરંતુ અમારે ફરી ફરીને બાર મૂઠીને કહેવું જોઈશે કે એ બધાનાં મૂળ કારણ આર્થિક છે અને ખૂદ સરકારની તેવી નીતિને લઈનેજ ઉદ્ભવેલાં છે.

+ + + +

કારણો કેવળ આર્થિક છે એટલે એને ઉપાય પણ આર્થિકજ હોઈ શકે. બજારને વહેવાર બનાવો, ઉદ્યોગોને પોષણ આપો, હિન્દના પુત્રોને માટે બધી સરકારી એજિસીમાં જગા કરો, લસ્કરી અને સનદી ખાતાના ખર્ચ ઘટાડી નાંખો તથા લોકોનેજ દેશની આર્થિક નીતિ ઘડવા દો, એટલે જરૂર બળવાની અળવળ શાંત પડી જશે. તદ્દન મરી તો નહિ જાય—જ્યાંસુધી પરદેશી સત્તાની ઝુંસરી અને દ્રવ્યલુટ રહેશે ત્યાં સુધી મરી તો ન જાય. અરે, સ્વરાજ મળશે તોયે એ કેવળ બંધ નહિ થઈ જાય. એ તો રહેશે. હિન્દુસ્તાન એ સમસ્ત દુનિયાનું એક અંગ માત્ર છે અને સારી દુનિયામાં હમણાં તો બળવો અને હિંસાનું વાતાવરણ ફેલાયલું છે. પણ—પણ એને દમનનીતિ અને જાપતાથી મારી નાંખવાનો પ્રયત્ન તો વ્યર્થ, મૂર્ખાઈ બરો અને ફાગટજ નીવડશે. *

લાલા લજપતરાય.

પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરું

અથવા

બ્રિટીશ સક્તનત સામે

ખુદ્દા બળવાની તૈયારી,

જેમાં થોડી ગાઠડી કરું છું.

આજે, ગાંધી ગુજરીની-વીતક્રોની કથા કહેવા બેસતાં, ગરવા જૂતકાળનું અનંત મહિમાભર્યું ચિત્ર સાંભરે છે. કાળ જેવો અનંત છે, તેનો મહિમા પણ તેવોજ, અગાધ-અપાર છે. વરવાશમાં પણ કાળ સુંદરતા પૂરે છે; વિવિધતામાં પણ એકતાની એ રેખા દોરે છે. અકળ એ મહિમા, જે વડે અપ્રિયનાંથે સંભારણું મનને આલ્હાદક બની રહે છે.

ગાંધીગુજરીનાં સંભારણું બહુ મીઠાં લાગે છે—વીણાના નિદ્રા-વશ તારને છેડવાથી તે મધુરો રણકારો કરી ઉડે છે તેમ—.

ધણી વેળા જૂનાં સંભારણું દુઃખમય હોય છે. પણ એ દુઃખના અનુભવો સંભારવામાં પણ મીઠાશ રહેલી છે—એક જાતનો આનંદ મળે છે. અંતરનાં ઉડાં ઉડાં યુદ્ધાદાર પણ ખુલી જાય છે. જાણે એકાન્તમાં મન પોતાનીજ સાથે છૂપી છૂપી ગાઠડી કરી ન રવું હોય !

અનુભવતી વેળા, સુખ દુઃખ જાણે જીવનભરનાં સંગાથી ન હોય, એમ લાગ્યાંજ કરે છે; પણ ખરેખર તો એકે જાણે કાળ ટકવું નથી—કાળપ્રસંગે સ્મૃતિના સરોવરમાં સરી જાય છે.

સ્મૃતિપટ પર અનેક નાની વસ્તુઓ વિરાટ રૂપ ધરે છે—મોટી વાતો સૂક્ષ્મ—ઝીણી બની જાય છે. અને કંઈક તો એવી લીન થઈ જાય છે, કે બહુ તપાસે પણ નથી જડતી.

કાશી કાવતરાં કેસમાં મને સળ થઈ. ઇ. સ. ૧૯૧૫ ની ૨૬ મી જૂને હું પકડાયો. ઇ. સ. ૧૯૧૬ના ફેબ્રુવારીની ૧૪મી તારીખે જાંદગીમર કાળાંપાણીની સળ પામ્યો અને માલમિલ્કત પણ સરકારે જપ્ત કરી. થોડા દિવસ કાશીની જેલમાં કાલ્યા બાદ આગરત મહિને આંદામાન ગયો અને ૧૮ મી તારીખે લાંતા જેલમંદિરમાં દાખલ થયો. ફરી તે અકળકળાવિહારીની ઇચ્છાનુસાર મહારાજાધિરાજના જાહેરનામા મુજબ ઇ. સ. ૧૯૨૦ ના ફેબ્રુવારીમાં ફરીને આપ્યો—એ, ટુંકમાં મારી કહાણી.

આટલો વખત મેં જેલ ભોગવી. તે વિષે લખતાં જેલવાસો મને શામાટે મળ્યો તે બાબત પણ જણાવવી જોઈએ. હિન્દુસ્તાનના બાવી ઇતિહાસનાં થોડાંએક પ્રકરણો થોડી રીતે પૂરેપૂરી વિગતસર રચાય, એવું વિચારી આજે કલમ ઝાલી છે. હિન્દુસ્તાનનું નશીબ એક બારે સંધિ ચૂકી પાછું ત્રણ ડગલાં આગળ નાહું છે. હિન્દની અંદર અને બહાર, બાબ્યવિધાતાની છૂપી છૂપી યોજના મુજબ જે બયંકર વિપ્લવ બડકો સળગી ઉઠેલો—જે વમળમય સૃષ્ટિ રચાયેલી, તેમાં એજ છૂટીના લખનારની અકળકળા મુજબ હુંયે પડેલો. મારા જેવા બીજા કેટલાયે જીવાનો, અંતરના ઉડાનમાં થતી વેદનાને

પરિતાપે દાઝી ઉડી, જાણે અજાણે, વિધાનાએ લખેલા લેખ સાચા પાડવા બેગા મળ્યા હતા. એ બધાની પિછાન આપવાની, એ “લખ્યા લેખ”ની કદાગતી કહેવાની ઇચ્છા મારા અંતરમાં ક્યાર ક્યારની ધૂમી રહી છે. આજે, તેને અગત્યમાં મૂકવા પ્રયાસ કર્યો છે.

ઘણી ઘટનાઓને આપણે મોટું મોટું સ્વરૂપ આપીએ છીએ. પણ પડદા આડે રહી જે મહાશક્તિ સોગંદાં નચાવે છે, ત્રીણી ત્રીણી વાતોમાં પણ તેનાં ખેતનનું અદ્ભુત રહસ્ય રહેલું છે. સદ્ગતનાનો મોહ ડગલે ને પગલે આપણને ખેંચી રાખે છે. વિચારોમાં એ મોહને તોડીએ છતાં અંતરના ઉડાણમાંથી એ પોતાની ઢાલથી ઉડાવતો નથી. મોટી મોટી ઘટનાઓ કરતાં ત્રીણી ત્રીણી વાતોનું જીવનમાં જેવું તેવું સ્થાન નથી. બધીયે ઘટનાની માળા તો વિચારજગતમાંજ ગૂંથાય છે.

એ મુજબ, કોઈ માનવી વિશે લખતાં, ટીકા કરવી પડે તો તે તેને લાગૂ પડેલી ન માનવી. જુદા જુદા માણસોની પિછાન આપ્યા વગર બધી વાત સમજાવાય પણ કેવી રીતે ? એટલે વ્યક્તિ ચરિત્રને આલેખ્યા વિના ચાલ્યું નથી.

એ પ્રમાણે લખવા ખેસતાં મારી અને મારી ટોળીની બહુ ખોડખાંખોળા પ્રકાશમાં આવ્યા વિના રહેવાની નથી. પણ તેથી જે નિર્ગળતા અને ત્રુટિઓને લીધે અમે પાંગળા થઈ ગયા હઈએ તેને છુપાવવાનો ખોટો યત્ન કરવાની શી જરૂર ? ખોટો તો ખરોજ; કારણ ગમે ત્યારે એક દિવસ સાચી વાત જણાયા વિના તો રહેવાની નથી. અને છુપાવવા જતાં માત્ર સત્યનું ખૂન થાય એટલુંજ નહિ, પણ નિર્ગળતા ઉલટી વધેજ. ઇતિહાસનાં પ્રકરણ લખતી

વેળા “ સત્યંઞ્યાતુ, પ્રિયંઞ્યાતુ, મા ઞ્યાતુ સત્યમપ્રિયમ ” એ સિદ્ધાંત લાગૂ પાડેલો ખાટો છે.

(૧)

અનંત મૂળ.

કલકત્તાના રાજ્યખગ્નરમાં એક નાનકડી દુમળલી કામડકુટીયા ચાલી હતી. જોતાંજ લાગે, કે એમાં ગરીબગુરખાંના વાસો હશે. ટ્રામ ચલાવનારાઓ અને એવાજ ઘીગ્ન દલકી વર્ણુના મણ્ણાના લોકો એમાં રહેતા.

એ ચાલીને ઉપલે માગે એક ઝોરડામાં શ્રી દશાંકમોદન હાજરા નામનો એક જુવાન રહેતો હતો. એ જ્યારે પકડાયો, ત્યારે મોખ્ખના મસાલા સંગાયે યોગ તેમજ સાધના વિષયના કેટલાંક પુસ્તકો તેમજ લેખો એની કોટડીમાંથી મળી આવ્યાં. તપાસ ચાલતી વેળા કેટલાકે આ લેખો વિષે બોલતાં કહેલું કે એ કેવળ હગ્યાજી હતી—લોકોને ઉધે રસ્તે દોરવવા માટેની યુક્તિ હતી. ખરી વાત હું જાણું છું—એ હગ્યાજી નહોતી. અમે સાચેજ અમારા નિત્ય જીવનમાં યોગસાધના ઉતારવા પ્રયત્ન કરેલો. શ્રી પુરુષોત્તમ સર્વ કર્મોના

નિયતા છે, એનું અમે માત્ર બકવાદ રૂપે નહોતા બોલતા; અંતરના ઉંડાણની સાચી શ્રદ્ધાથી એ મુશ્કેલી અમે માનતા. અમારું કામ ફતેહ મદદથી પાર પાડે-તેટલ જ સારૂ માત્ર ઈશ્વરને નહોતા સંભારતા; પણ તે અકળકળાવિદારીના સ્વરૂપ વિષે ચર્ચા કરતાં મનન કરતાં કંઈ કંઈ દિવસો વહી જતા—કંઈ કંઈ રાતોના અખંડ ઉગ્મગરા થતા.

જે મહાન મોજીનું માતૃભૂમિ પર થઈને વહી ગયું છે—અને હજીએ જાય છે તે એ અનાથનાથની આસાથી ઉછળ્યું છે, એવો મારો હૃદય વિશ્વાસ છે. જે બાવનાની સફળ પ્રેરણાને બળે હિન્દુમૈયાનાં સેકડો નવજીવાન બાળકોએ મૃત્યુબેઠને નોંતરી અપાર દુઃખ અને આફતના મુખમાં પણ ગરવે વદને ધસારો કરેલો—જે લાગણીના જોશને પ્રતાપે તેમણે અનંત સંતાપ અને બેઠજતી પણ ભારે સંયમથી સદન કરેલાં—તે પ્રેરણા, તે લાગણીની રેલ શું કોઈ કાળા માથાના માનવીએ દેશમાં આણી હતી ? કે એના કાયમીપણાનો આધાર શું કોઈ અમૂક માણસના મતમતાંતર કે જીવવા મરવા પર નિર્ભર છે ?

છં : બાળક હતો, ત્સારથીજ સ્વદેશ ઉદ્ધારના વિચારો મારા અંતરમાં ઘોળાયા કરતા. મને કોઈએ એ વારસા રૂપે તો નથીજ આપ્યા. મારી રગરગમાં એટલી નાની ઉમ્મરે કોણે એ પ્રાણુજોતિ પ્રકટાવેલી ? બચપણથીજ નાનકડા માર્ગમાંડૂ સાથે એ વિષે હું ચર્ચા કરતો આવ્યો છું, તે વેળા સ્વદેશી ચળવળનો એકડોએક પણ પાટી પર નહોતો ચીતરાયો. આવેડ ઉમ્મરે ધણીની સાથે વાત કરતાં જણાયું છે, કે મારા જેવા દેશમાં બીજા ધણાપે છે; જાણે પોતાના રમ્યા ધાટ પાર પાડવા ઈશ્વરે પહેલેથીજ બંધી ગોઠવણો કરી ન હોય !

(૨)

બળવાનાં બીજ

ઈ. સ. ૧૯૧૫ની સાલ હિન્દના ઇતિહાસમાં બહુ અગત્યનું સ્થાન લેશે. એ વરસે બળવાની જે જળરસ્ત યોજના અફળ નીવડી, તેવી મોટી યોજના સત્તાવનની સાલ પછી (પંચવળના કુકા વિદ્રોહ શિવાય) બીજી થઈ છે કે કેમ એ મોટો શક છે. એ કાવતરું પકડ્યા પછીજ હિન્દ સંરક્ષણનો કાયદો દેશ પર લદાયે. છતાંયે સ્વદેશ ખાતાના સભાસદ શ્રીયુત કેડોક સાહેબ વડી બારા-સભામાં એ કાયદાની રજુઆત કરતી વેળા બોલેલા, કે “we had had anarchy for a long time in Bengal, but the situation in the Punjab was serious, in Bengal it was less so બંગાળામાંયે કાવતરાંબાજી થયો કાબૂ ચાલી, પણ પંજાબમાં તો મામલો ગંભીર થઈ પડેલો; બંગાળમાં એટલે બધે દરખાસ નહિ.” અરેખર, હિન્દુસ્તાનની દશા તે વખતે બહુ ભારે કડોકડીની હતી. પણ બંગાળા વિષે કેડોક સાહેબને બહુજ એટલી આદિતી હતી એ ચોક્કસ છે. કેટલાક દિવસ

વીત્યા કેડે કેડોક સાહેબે કબૂલ કરેલું, કે પંજનના કાવતરાંખોરો સાથેના અંગાળના ભોંપવાદીઓના સંબંધ વિષે મારો જે તર્ક હતો, તે હવે બદલાઈ ગયો છે.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના ધણા કાવતરાં કેસો હારા બહુ બહુ વિગતો બહાર આવી છે. ધણા માને છે, કે એ બધી વિગતોનો ધણોખરો ભાગ તો કશ્ચિત-જૂઠોજ દરો. ધણાએ મને કહ્યું હતું કે, સિખ-ગ્રામ્યોએ જૂઠાં પાત્રો ઉભા કરીનેજ એ મુકદ્દમાના નાટકો બજાવ્યાં છે. દેશમાં ખરેખરજ એવાં કાવતરાં યોગ્યતા હોય એમ લાગતું નથી.

એમના આવા શબ્દો સાંભળી મારું હૃદય વેદનાથી બળીને ખાખ થતું. લાગતું કે મારાં સ્વદેશમાંડુઓનું આત્મશક્તિનું જ્ઞાન એટલું બધું કટાઈ ગયું છે કે સ્વજાતિનાં કોઈ માનવી આવું કંઈ કરી શકે, એ વાત તેમની તર્કશક્તિની પણ બહાર જાય છે! ? અને માનસિક દર્દને લીધે હૈયું ખોલી બધી વાત કરાતી નહિ, એટલે એ વેદના ભારે દુઃખ દેતી. કોમાગાટામાઈના શીખ બે-સાફરોને કાનડામાં ઉતરવા ન દેવાથી તેમના અંતરમાં જે આગ સળગી ઉઠેલી તેના તણુઆ ચોમેર વિખરાતા હતા, ત્યારે માનુ-ભૂમિના એક પ્રાંતમાં બેસી આશાધેર્યા હૃદયે, ચંચળ ચિત્તે હું તેને નિરખી રહ્યો હતો. પંજનમાં જેઓ અમારા હતા તેમને કહી દીધેલું, કે કોમાગાટામાઈના મુસાફરો દેશમાં પગ મૂકે કે તરતજ તેમને આપણા પક્ષમાં ખેંચી લેવાના છે.

અમેરિકન ચિણ્ગારી

કોમાગાટામાઈના મુસાફરો સ્વદેશને કિનારે પગ મૂકે ન મૂકે

ત્યાં તો એક બારે બનાવ બન્યો. અમારૂં આશાવ્રક્ષ ફૂલી ફાલીને નવપલ્લવિત થવા લાગ્યું. જોતજોતામાં કાનડા અને કોલિફોરનિયાથી ટુકડીઓ રૂપે બીજાંએ ફેટલા શીખે આવવા લાગ્યા. આ બધા હિન્દુસ્તાન આવતાં રસ્તે ટેકડેકાણે ઉતરી પડી શીખ પોલિસ અને શીખ લશ્કરી ટુકડીઓમાં ગળ વિપ્લવાગ્નિ ચેતાવતા. ઘણો ખરો વખત હિન્દ બહાર રહેવા છતાં આયુ' મોટું છૂપું કાવતરું રચાયું કેમ, એ ઘણાંને ન સમજતું. તેથી ખુલ્લી રીતે, છએક દરેક વહાણમાં અને દરેક બંદરમાં તેઓ કાન્તિની વાતો ફેલાવતા ફેલાવતા આવેલા. એને લીધેજ હિન્દી સરકાર એની જવા પામી. જેમ જેમ શીખ મુસાફરોની ટુકડીઓ હિન્દુસ્તાનને કિનારે પગ મૂકવા લાગી તેમ તેમ સરકાર બહાદુર તરફથી રિવાજ મુજબ તેમનું સ્વાગત કરવામાં આવતું ગયું. એ મુજબ એકજ ટોળાના લગભગ ત્રણસો માણસોને સીધા મુલતાનની જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. એમાંના ઘણાંને સરકાર આગેવાન તરીકે ધારતી હતી. તેમ તેમાંના ઘણાની પાસે ઠીકઠીક પૈસો પણ હતો. અમેરિકામાં કેટલાંક વરસ ગાળી કમાઇને જે માલમતા એકડી કરેલી તે લગભગ બધીજ એમણે સાથે આણી હતી.—નામદાર સરકારે બધીજ જમ પણ કરી. એ રીતે એક જણ પાસેથી રૂપિયા ત્રીસ હજાર જેવડી મોટી રકમ મળી આવી હતી. વળી ઘણા તો પોતે બેથું કરેલું દ્રવ્ય કોલિફોરનિયા યુગાન્તર આશ્રમમાં આપી આવ્યા હતા.

બળવાખોરોના અખાડા

હવે એ સૌમાંથી સરકાર બહાદુરની પ્રેમનજરમાંથી જેઓ છટકી ગયા, તેઓ આવીન પંજબમાં એકઠા થવા

લાગ્યા.—અને પોતપોતાનાં ટોળાં રચવા લાગ્યા. શીખ લોકોના ધર્મ મન્દિરોને ગુરૂદ્વારા કહે છે. અને ત્યાં આગળ એમના પુરોહિતો વાસો વસે છે. એમને અંથીજ કહેવામા આવે છે. પ્રત્યેક ગુરૂદ્વારામાં એક એક અંથી હોય છે. આ અંથી ગુરૂદ્વારાઓમાં બગવાખોર શીખોના અખાડા હતા—ત્યાંજ તેઓ એક બીજાને મળતા. એક પેળા એક ગુરૂદ્વારામાં હુ બેઠા હતા. એક શીખ આવીને ખજર આપી કે ફલાણાને ફલાણી ગુરૂદ્વારામા દાખલ થતાં મે જોયો હતો અને ત્યાં જઈ હું તેની સાથે મુલાકાત કરી આવ્યો. થોડીજ મિનિટો વીત્યા કેડે એ ટોળીનો આગેવાન અમારી ગુરૂદ્વારામાં આવી લાગ્યો. તેની સાથે નાણું સખધી વાતચીત નીકળતાંજ તેણે સોનાની ગોળ ગોળ ચકતીઓ અમારા આગળ મૂકી દીધી. અમેરિકન ગિનિઓ ગણતું લગભગ એક હજાર રૂપિયા હતા એમ ગણતરી થઈ. દરેક ટોળીમાં એવુંજ હતું. બગવાના કાર્યમા, રહેજ પાણુ મ્હોં કટાણું કર્યા શિવાય, સંપૂર્ણ ઉચ્ચાસથી પોતાની અઢળક સંપત્તિને કુરબાન કરતા અનેક શીખોને જોયા છે—બંગાળામાં તેવું કદિ નથી નજરે ચડ્યું. ખરેજ, આંવા ઉત્સાહ, આવી ઉડી સ્વતંત્રતાની વાસના અમેરિકાથી પાછા ફરેલા શીખોમાંજ જોવામાં આવી છે. એ શિવાયના પંજમના બીજા રહેવાસીઓએ એમના પ્રત્યે કદિ લાગણી બતાવી નથી. ફક્ત પઢાણુ અને શીખ લશ્કરી સિપાહીઓ સાથે તેમને ભારે સંબંધ બંધાયો હતો. એટલું તો ખરૂંજ, કે હિન્દુસ્તાનની બીજી પ્રજાઓ કરતાં શીખ જાતિમાં એકસ પી, અને એકઢિલીની બાવના બહુ મજબૂત અને સવિશેષ છે.

અમેરિકાથી જોઓ પાછા ફર્યા હતા તેઓમાંના ધણુખરા તો

ત્યાં મજૂરી કરતા. જેના ત્રીસહજાર રૂપિયા જપ્ત થયાનું ઉપર લખ્યું છે તે કેલિફોર્નિયામાં ખેતી કરીને આટલો માલદાર બન્યો હતો.

લશ્કરમાં પગપેસારો.

એમના ઘણાં સગાંઓ હિન્દી સરકારના લશ્કરમાં હતા. હિંદમાં આવનાંજ તેમણે આ સિપાઈઓ સાથે મળી પ્રપંચરચના શરૂ કરી. એ વેળા બંગાળા સાથે પંજાબનો જોગ બેઠો. બીજા બધા ગુણો છતાં બંગાળાના ગેટલી વ્યવસ્થા શક્તિ (organising power) એમનામાં નહોતીજ. પણ બંગાળા સાથે સંબંધ જોડાયો ત્યારથી બહુજ સરસ રીતે કામ થવા માંડ્યું. ઉત્તર હિન્દની લગભગ બધીજ લશ્કરી છાવણીઓમાં અમારી આવજન શરૂ થઈ ચૂકી. નૈઋત્ય તરફ છેક બન્નુથી માંડીને દાનાપૂર સુધીની એકે છાવણી બાકી નહોતી. દરેક ટુકડીનું કહેવું એમ થતું, કે અમે શરૂઆત કરવાના નથી; પણ બળવાનું મંડાણ થતાંજ સ્વતંત્રતાવાદીઓના સંઘમાંજ નક્કી જોડાઈ જઈશું. ફક્ત લાહોર અને દિરૌઝપૂરની ટુકડીઓએ પહેલેથીજ કામ શરૂ કરવાનું વચન આપ્યું. વિપ્લવવાદીઓએ કેટલી બધી ગંભીર રીતે બળવાની યોજના પગબર કરી હતી તેનું પહેલાં તો સરકાર બહાદુરને જરા પણ ખાન નહોતું. તેમ નહોત તો તો તેઓ આટલો પગપેસારો નજ કરી શકત. આખરે પંજાબના પોલિસ ખાતાના એક મુસ્લમાન ડેપુટી સુપરિટેન્ડન્ટે પોતાના એક જનસસને ખૂદ બળવા-ખોરોની ટોળીમાં દાખલ કર્યો—અને એ કૃપાલસિંહેજ આખરે બધી યોજનાઓનું નિર્દેન વાળ્યું—બધી વાતો ઉઘાડી પાડી દીધી.

(૪) ૩

પોલીસને હાથતાળી.

કૃપાસિંહ કેવી રીતે બળવાખોર મંડળમાં દાખલ થયો, અને કેવી રીતે બધું ધુળ મેળવ્યું, તે વાત યોગ્ય વખતે, યોગ્ય સ્થળે આવશે. અહિં તો આ શીખ બળવાખોર મંડળની કેટલીક પિછાન વાંચકને કરાવી દઉં.

આ શીખમંડળની સખ્યા કંઈ નાની સુની નહોતી. જુદી જુદી ટોળીઓ રૂપે પણ ૬થી સાત હજાર શીખો ઉત્તર અમેરિકા અને કાનડાથી દેશમાં પાછા ફર્યા હતા. પણ ઇ. સ. ૧૯૧૪ના વરસવાળા *Ingress Ordinance Act* (પ્રવેશ વિષયક કાયદો) મુજબ ધણીને તો તુરત જોલજ મળી, અને બીજા અનેકને નજરબંદી હોદ્દા પોત-પોતાના ગામમાં રહેવા કબૂલ થવું પડ્યું. જેમને નજરકેદ મળી તેઓ પણ બળવાના કામમાં ઝાઝી મદદ કરી નહીં શક્યા. કેમકે સૂરજ આથમે ત્યારથી તે સૂર્યોદય થતાં સુધી તેમનાથી ધર બહાર નીકળાવું નહોતું. ગમે તે વખતે પોલિસ આવી ખબર અંતર પૂછે તપાસ કરે, તો જવાબ આપવો પડે. સૂરજ ઉગ્યા પછી પણ તેમને

પોતાનું ગામ છોડી પરગામ જવાની રસ્ત નોંદાતી. તેમ બીજા કોઈ પરગામના માણસ ખુદ્દેખુદ્દી રીતે એમની મુલાકાત પણ લઈ શકતા નહિ. પછી જ્યારે કામ ખૂબ સરસ, મુઘટિત રીતે શરૂ થઈ ગયું ત્યારે એમનામાંના કેટલાકનો સ્વદેશપ્રેમ પ્રગળતાથી બબુકી દિડવાથી તેઓ પોલિસની તજ્જર ચૂકાવી, તેને હાથતાળી આપી ગુમ થઈ ગયા. પછી પોલિસ તો શુ પણ તેનાં પોતાનાં છોક પાસેના સગાંને પણ તેમની કશી ખજરજાતર મળવી બધ થઈ.

બળવાખોરોની પુખ્તતા

જે બાવનાથી ઉછળતે હોયે આ બધા શીખો હિન્દુસ્તાન આવેલા, તેમાં અહિં પગ મૂકનાંજ, ફેરફાર થયા વિના ન રહ્યા. છથી સાત હજાર પાછા ફરેલા શીખોમાંથી લગભગ અડધા તો પોતપોતાના કુટુંબ પરિવાર સાથે રહેવા આડ્યા ગયા. માત્ર બાકીના ખૂબ મહેનતુપણે બળવાના કામમાં વળગી ગયા.

એમાંના ધણુખરા શીખ હતા. અ-શીખ બૂજગતજ હશે. વધારેમાં વધારે ૨૫-૩૦ એવા હશે. તેઓ લગભગ બધાજ ખાસ્તી મોટી પાકટ ઉમ્મરના ગૃહસ્થો હતા. ધણુને સ્ત્રી પુત્ર કન્યા આદિ પરિવાર પણ હતો. ચાળીસથી ઉપરની ઉમ્મરના પણ ધણુને મેં જોયા હતા. કેટલાક તો બહુ ઘરડા પણ હતા. બાઈ નિધાનસિંહ, બાઈ સોહનસિંહ, બાઈ કાળાસિંહ, બાઈ કેરસિંહ—એમાંથી કોઈ પણ નાની ઉમ્મરનું નહોતું.

દિલ્લી કાવતરાં કેસમાં જેઓ પકડાયેલા તેમાંના પણ ધણુખરા મોટી ઉમ્મરના હતા. અમીરગંની ઉમ્મર પચાસથી વધારે

હતી. અવધબિહારી પાકટ વધતો હતો.

માત્ર બંગાળામાંજ ખાસ કરી દુધમલ બાળક જેવા જીવાનિ-
યાઓ બળવાના છૂપા જંગમાં જોડાયેલા. ઘણાને તો સંસારવહે-
વારનું જરૂરે જ્ઞાન પણ નહોતું. સોળ વરસથી વીસ બાવીસ સુધીની
ઉમ્મરવાળાજ ઘણા તો હતા.

બંગાળ એટલે—

ધાત્વંખડું એમ લાગે છે કે બંગાળામાં ત્રીસથી ઉપર ઉમ્મર
ગઇ એટલે જાણે અધો ઉત્સાહ બાંગી જાય છે—અધું કામકાજ જાણે
લયડે છે, પોતીકું ગુજરાન ચલાવવા શિવાય બીજું કંઈ પણ કર-
વાની વૃત્તિ રહેતીજ નથી. બંગાળની આશા તો એની નિશાળો—
પાઠશાળાઓમાં બહુતા, ઉગતા, ઉછરતા જીવાન વર્ગ ઉપરજ રહેશે,
કે તેઓ કંઈ પણ નર બતાવે. અને એટલું તો ખરું કે બંગા-
ળના બળવાખોર જીવાનિયાઓને સસાર વહેવારનું જ્ઞાન નહિ એ
કમૂલ, પણ તેમણે ખીલતી જીવાનીમાંયે જે એકાગ્રતા, જે સાધક
વૃત્તિ, જે તન્મનાટ બતાવ્યાં છે તે બંગાળ બહાર બીજે નજરે
નથીજ પડ્યાં.

બંગાળીઆમુનું એક લક્ષણ છે. તે જ્યારે એક વાત પકડે છે,
ત્યારે સમસ્ત પ્રાણ તેમાં રેડે છે—સાચા અંતઃકરણથી તેને વગી
રહે છે. એક દાખલો આપું. બૌદ્ધ યુગમાં બંગાળવાસીઓએ બૌદ્ધ
ધર્મનો સ્વીકાર જેવા ખરા અંતરથી કર્યો હતો. તેવા માગા હૃદ-
યથી બીજી કોઈ પણ પ્રજાએ એ ધર્મ અંગીકાર નહોતો કર્યો;

અને આખરે ત્યારે ખીજી પ્રજાઓએ એકીવારે એ ધર્મને તજવો શરૂ કર્યો ત્યારે અંગાળા તેમની આંખમાં ખૂંચવા લાગ્યું—કારણ અંગાળા તો પહેલાંની પેઢીએ એ ધર્મને સજડ વળગી રહ્યું હતું. હવે હંમેશા અમલ હેઠળ અંગાળાએ પશ્ચિમનાં આચાર વહેવાર, રહેણીકરણી, શિક્ષાદીક્ષાને પોતાનું ખીજું બધું બૂલી એવી ઢીંડી રીતે જીવનમાં ઉતારી દીધા છે કે તેનો જોટો મળે તેમ નથી. ગુણ દોષ કે દોષ દોષ, અંગાળાઓનું આ એક લક્ષણ તો છે—કે જેને પકડે તેને તેઓ સજડ વળગી રહે છે. એટલે હાલ પણ સ્વદેશદિન પરત્વે જાગ્યા છે તે વાસના છૂટવાની નથી. સંસાર વહેવાર છૂટી જશે; પૈસા કમાવાનો બાબતુએ રહેશે, પણ એ બધું છોડી બહાર જૂઠાળા સિવાય તેમનાથી નહિજ રહેવાય.

અમારી ધમશ

એ બધા જીવાનિયામાંના ધણાકને તો બહુ ઉચ્ચ આદર્શની પ્રેરણાભર્યા મેં જોયા છે—ધોધણની—તોફાની મસ્તીભરી રૂતિ જરાપે ન મળે. સ્વદેશસેવાને ઊંડી એકાગ્ર ધર્મસાધનાના એક અંગ રૂપેજ તેમણે ગ્રહણ કરી હતી. કેવી રીતે સાચા મનુષ્ય બનાય, આરિન્ધશાળી થવાય એ ધમશ તેમનામાં બહુ જોરથી બજી હતી.

શીખ લક્ષણ

પણ એવી ધમશ શીખો વિશે તો માત્ર એ ત્રણ જણ સિવાય ખીજાનામાં મેં જોઈ નથી. અને જોડીયા પ્રાંતોના જે વળતો મારો-

ના સમાગમમાં હું આવ્યો છું તેમની પામે તો બગાળાના આ આદર્શવાદ વિષે ચર્ચા ઉપાડતાં એ વાત તેમને જરા પણ ગળે ઉતરી નહિ. અરે, તેમની શ્રદ્ધા પણ ન બેઠી—ઘણાને મેં એ વાત પ્રત્યે અશ્રદ્ધાનું સ્મિતહાસ્ય કરતાં જોયેલા.

પણ શીખ લોકોનો ઉત્સાહ તો પ્રચંડજ. તેમની સાહસિકતા, અને ગમે એટલું દુઃખ જરૂર કરી લેવા જોટલી કઠણાઈ તો વિરલજ ગણાય તેમની સુવિશાળ મજબૂત કાયા, માંસલ અવયવો અને બરાકિ છાતી સૌ કોઈની નજર ખેંચતાં. દાઢીમૂછવાળો બગ્ય ચહેરો અને દૃઢતાથી દીપી ઉઠતી મુખમુદ્રા જોઈ દરકોઈ જાલિમ ત્રાસ પામ્યા વિના ન રહે. તેમની આંધમાં પણ જાણે કંઈ ખાસ રહસ્ય દેખાતું—જાણે જાંને પગ ઉપર સરખો ભાર મુકીને મજબૂત રીતેજ તેઓ આગળ ધપે છે. પણ જેને મછનો દોરોપે કૂટયો નહોતો એવા નાનુક ખાંધાના દુધમલ જાળક જેવા શાંત બગાળા જાણુઓ પેઠે તેમનું ચારિત્ર્ય ઉચ્ચ આદર્શો અને ભાવનાઓથી રંગાયેલું તો નહોતુંજ. આ હું એક સર્વસામાન્ય વાત કહું છું. અગત વાત કહું તો કેટલાક શીખો માટે મને અપાર પૂજ્યભાવ છે. મારી આંધમાન કથા કહેતી વેળા એ વિષે વધારે જણાવવાનો પ્રસંગ આવશે.

અમેરિકાનું વાતાવરણ.

સાધારણ રીતે “સુશિક્ષિત” કહેતાં આપણા મનમાં જે કલ્પના ખંધાય છે, તેવી રીતના બહુલા ગણુલા તો આ અમેરિકાથી પાછા ફરનારાઓમાં ભાગ્યેજ કોઈક હશે.—કદાચ નહિજ હોય. હિન્દુસ્તાનના ખીમ પ્રાંતના રહેવાસીઓ પેઠે માત્ર પૈસા કમાવાના ઉદ્દેશથીજ તેઓ

અમેરિકા ગયેલા. સિંગાપોર, પિનાંગ, સિયામ, મલય દ્વિપકલ્પ અને ચીન દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં તેમની આવજન શરૂ થઈ. ખીજા બાજુ કાનડા અને ઉત્તર અમેરિકાના ધણા ભાગોમાં પણ તેમણે એકજ હેતુથી પગપેસારો કર્યો હતો. સિંગાપોર, પિનાંગ અને હોંગ-કોંગમાં મોટે ભાગે તેઓ ઇંગ્લેન્ડ સરકારના લશ્કરમાં કે મિલિટરી પોલિસ ખાતામાં કામ કરતા. પણ ચીન, સિયામ, મલય દ્વિપકલ્પમાં તો ધણા મજૂર-હાલનું કામ કરતા-કેટલાક કોન્ટ્રેક્ટરી વિગેરે જુદી જુદી જાતના ખીજા સ્વતંત્ર ધધાઓમાં પણ મશગૂલ હતા. કાનડા અને અમેરિકામાં તો તેઓ મોટે ભાગે મજૂરીના વ્યવસાયમાંજ શકાયેલા હતા. અમેરિકાના કેટલાક કારખાનાઓમાં તો અમેરિકાના મજૂર કરતાંએ તેમને વધારે માન મળતું. તેઓ અમેરિકન મજૂર કરતાં વેઠ-મહેનત વધારે કરી શકતા અને તેથી દ્રવ્ય પણ વધારે બેચું કરી શકતા. આથી ધણીક વાર તેમની અને ત્યાંના મજૂરોની વચ્ચે ગંભીર તકરારો પણ થતી. એમનામાંનાજ એકે મને કહેલું, કે એકવાર શહેરમાં એક ખીજા વચ્ચે એટલી કડવાસ જમી હતી કે એક બચકર વઢવાડ શરૂ થઈ. પરિણામે શહેરમાંના બધા શીખો એક બાજુ, અને અમેરિકન મજૂરો ખીજા બાજુ, હાથમાં ડાંગ દંડુકા લઈ એક ખીજાની ખબર લેવા મંડી પડ્યા. અર્થાત્ મારા-મારી શરૂ થઈ. ખાસ જાણવા લાયક અને યાદ રાખવા લાયક તો એ છે કે આ ઝગડામાં સરકાર તરફથી શીખોને બિલકુલ પગવવામાં આવ્યા નથી ! હિન્દુસ્તાનમાં આવું અને તો મામલો કેવું રૂપ ધારણ કરે, એ સૌ કોઈ કલ્પી શકે છે.

હીક, આ સૌ અમેરિકાવાસી શીખો સુશિક્ષિત ન ગણાય એ

કળૂલ કરીએ; તોયે તેઓ પોતાની માતૃભાષામાં લખાયલાં પુસ્તકો વાંચી શકતા. એટલુંજ નહિ પણ પોતપોતાના ગાગના જાતબાઈઓની ઉન્નતિ-પ્રગતિના વિષયમાં તેઓ ભારે ઉત્સાહ ધરાવતા.

લણેલા નહિ પણ ગણેલા

પોતાના જાતબાઈઓની કેળવણીનું કામ આગળ ધપાવવા આ શીખ મજૂરોએ રૂ. દશથી પન્દર હજાર ભેગા કરીને દૂર દૂર અમેરિકાથી અહિં મોકલ્યા હતા. અમેરિકાની સ્વતંત્રતાથી ઉભરાતી આખો-હવામાં વસીને અને મનમાનનું દ્રવ્ય પેદા કરવાથી તેઓની સ્વમાન-વૃત્તિ અને આત્મશ્રદ્ધા તો અગમ્યજ વધી ગઈ હતી. નવી દુનિયામાં વસવા છતાં ધણીએ તો પોતાનો વેસપોશાકે બદલ્યો નહોતો; એટલુંજ નહિ, પણ ધણીક તો હાથેજ રાંધીને સંપૂર્ણ સ્વદેશી પદ્ધતિનુંજ ભોજન પણ લેતા. ટૂંકમાં, આહારવિહારની શૈલી પૂરેપૂરી હિન્દી હતી. દેશથી બ્યારે તે જાણુ પહેલા ગયેલા ત્યારે તો ઇંગ્રેજ ખોલતાં સુદ્ધાં ન આવડે-એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારી શકાય. પરન્તુ અમેરિકા ગયા જાદ ધીમે ધીમે ભાંચુ તૂટું ઇંગ્રેજ ખોલવાનો મહાવરો થઇ ગયેલો. એમને મ્હોંડે એવું ટુટું ફૂટયું ઇંગ્રેજ સાંભળવામાં મને ભારે રમજ પડતી-ધણે આનંદ થતો. પણ એવા કામચલાઉ ભાષાજ્ઞાન વડેજ એવા દૂર દેશમાં પણ તેઓ પોતાનું તમામ કામકાજ સુચ્યવચિત રીતે ચલાવતા; અને કમાતા પણ પુષ્કળ. છતાં એ દેશાવરમાં પણ સ્વદેશ સાથે તો તેમને સંબંધ જેવોને તેવો લીસોછમ હતો. મજૂરીનું કામકાજ કરવા છતાં પોતાની માતૃભૂમિમાં શી શી ઘટનાઓ બની રહી છે તે જાણવા તેઓ હમ્મેશ વ્યાકુળ રહેતા.

ખંગાળાની નવજન્યતિની તરંગલહરી હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જેમ રેલાઈ ગઈ હતી તેમજ અમેરિકામાં ફર ફર વસેલી તે હૃદયવીણાઓમાં રણુકારો કરવાને સમર્થ થઈ જ હતી. હિન્દુસ્તાનમાં વિપ્લવબડકાના તણુખાઓ જેમ આસપાસ ધીમે ધીમે પેરાતા હોતા હતા, તેમ અમેરિકામાં વસતા ધણુકના અન્તરમાં પણ એ અગ્નિજ્વાળા ભડબડવા લાગી હતી.

ધર પાટી

એવે સમયે બાઈ કરતારસિંગ નામનો એક જુવાન આવી એમનામાં ભળ્યો. એણે ઓઢિયાની રૂંચેનસ કોલેજમાં પહેલા વર્ષનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને પછી ખાસ કારણને લઈને અમેરિકા જવું ઠીક ધારેલું. એની ઉમ્મર છેક દૂધમલ બાળક જેવી છતાં એની આગેવાની હેઠળ અનેક મોટી પાકટ ઉમ્મરના શીખોને પણ કામ કરતાં મેં બાળ્યા છે. પોતાના જેવાજ વિચારો ધરાવતા જે એક ખીમ બાઈઓ સાથે મમલત કરી એક છાત્રું કાઢવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. એ વખતે પોતાની સેવાઓથી પ્રત્યેક સ્થળે પંકાઈ ગયેલા કર્ગવીર લાલા હરદયાળ હિન્દુસ્તાનમાં રહી ત્યાંની સરકારને ઉચલાની નાંખવાની તમામ આશા તથા ઈ અમેરિકાના સોશિયલિસ્ટો-સમાજવાદીઓ સાથે બળવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. કરતારસિંગ અને તેના બાઈબન્ધો આ કાળે હરદયાળજીની પાસે પોતાની છાત્ર કાઢવાની યોજના લઈને રજૂ થયા. સ્વદેશપ્રેમી હરદયાળ તો આવી કોઈ તકની ખોળમાંજ હતા, એટલે તેમણે તો તુરતજ એમાં પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી અને મદદ આપવાનું કહ્યું. આ પ્રકારે “ ધર ”

નામથી હામફામ ગવાઈ ગયેલા નામીયા પેપરની સ્થાપના થઈ; અને ધીમે ધીમે એની મારફતેજ ઘરખાઈ-ઘરમંડળનું સંગઠન થયું શરૂ થયું. એમનું મથક કેલિફોર્નિયાના યુગાન્તર આશ્રમ હતું.

મહાયુદ્ધનું સળગવું

વીસમી સદીનો મહાન જંગ શરૂ થયો ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનના વિશ્વવવાદીઓને જરાયે ખ્યાલ નહોતો કે ઈંગ્લેન્ડની સાથે જરમનીને આટલું વહેલું સળગી ઉઠશે. એમણે રાજ્યક્રાંતિની યોજનાઓ પણ એવી રીતેજ રચેલી કે ૧૦-૧૫ વરસ રહીને ખરેખરી આસમાની સૂતતાની શરૂ થાય. આથીજ એ મહાન જંગ શરૂ થયો ત્યારે તેઓ ક્રાંતિ કાળે તૈયાર નહોતા; એટલુંજ નહિ પણ તેમનો હિન્દ બહાર વિશ્વવવાદીઓ સાથે કોઈ જાતનો સંપર્ક પણ નહોતો. આજ કારણે અમેરિકાના વિશ્વવવાદીઓ ટુકડીબંધ અત્રે આવવા લાગ્યા, ત્યારે હિન્દવાસી સરકારદોષીઓ તેમની સાથે એકાકાર થઈ શક્યા નહિ. થઈ શક્યા હોત તો ભારતની સ્થિતિ આજે કોઈ જુદીજ જાતની હોત, એવો સંભવ છે.

અમેરિકાના ભમતારામો પણ એ નહોતા જાણતા કે મહા-યુદ્ધ આટલું જલદી બબુકી ઉઠશે. એથી તેમની યોજનાઓ પણ જુદીજ રીતે રચાઈ હતી. તેમનું ધારવું એમ હતું, કે હિન્દુસ્તાનની બહારની કોઈ રાજસત્તાની મદદ લઈને યુદ્ધની ગોઠવણ કરી શકાશે. આથી તેઓ તે જાતની ગોઠવણ કરવામાં મંડ્યા હતા, એવામાં લડાઈ જાગી ઉઠી. બધા ગોઠવેલા ઘાટ તૂટીકુટીને મેદાન થઈ ગયા. આવું થયું એટલેજ ટુકડીબંધ હિન્દમાં આવી અત્રેના લશ્કરી સિપાઈ-

એને સાધી તેમની મારફતે સરકારને ઉચલાવી નાંખવી એજ એક ઉપાય બાકી રહ્યા છે એમ તેમને લાગ્યું. હમ્મર હમ્મર શીખો પરદેશમાંનો પોતાનો નેડો સંકેલી લઇ સ્વદેશ તરફ રવાના થયા.

સરકારની આંખમાં

પરંતુ હિન્દુસ્તાનની સરકાર એમની ઘણી છાની છૂપી વાતો બાણી ગઇ હતી. કારણ તેઓ અમેરિકામાં ખુલ્લી રીતે હિન્દુસ્તાનમાં કરવા ધારેલા વિપ્લવ વિષે બાપણો કરતા હતા. વળી ઘડેર છાપું પણ બહેર રીતે છપાઇને બહાર પડતું અને વેચાતું. સત્તા-વનના બળવાની દશમી મે એક જયન્તી તરીકે બહેર રીતે ઉજવાતી. વળી લાલા હરદયાળની ઉપર ઇંગ્લિશ સરકારની સ્નેહાળ દૃષ્ટિ ખાસ ચોંટેલીજ રહેતી. કેટલીક વાર એમની નિત્ય નોંધપોથીને પણ અજામ રીતે પગ થતા ! છેવટે જ્યારે તેમને પકડવાની વાતો ચાલતી હતી ત્યારે એક અમેરિકને તેમને સાવચેત કરી મૂક્યા. તુરંતજ હરદયાળ અને બીજા હિન્દીઓએ અમેરિકા તરફ દબ બીજો ભાગી જવાનુંજ દીક છે એમ નક્કી કર્યું.

જુદા જુદા સ્થળોના જરમન એલચીઓ (કોન્સલો) હિન્દુસ્તાનની સરકારને ઉચલાવી પાડવા ઇચ્છનારાઓને જુદી જુદી રીતે સહાય કરી રહ્યા હતા. અમેરિકાથી પાછા ફરેલી રાજકોર્ડી ટુકડીઓ પણ તેમની સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ મળતાં તેનો લાભ લેવા ચૂકતી નહિ.

છોટાબડા પરમાનંદજી

એ રીતે કેટલાએક યુરોપ તરફ ગયા, અને બાકીના બધા

હિન્દુસ્તાન તરફ ઉપડયા. રસ્તે જ્યાં જ્યાં તક મળે ત્યાં ત્યાં પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કરવા તેઓ ચૂકતા નહિ. એવું એક ટોળું જાપાનને બંદરે આવી લાગ્યું. પરમાનંદ નામનો એક ઉછળતો જુવાન અહિં તેમની સાથે આવી મળ્યો. એનું મૂળ વતન જાંસી. આંદા-માનમાં અમે એને છોટા પરમાનંદ કહેતા કારણ મોટા-બડા પરમાનંદની પદવી તો લાહોરની ડી. એ. વી કોલેજના પહેલાના પ્રોફેસર બાઇ પરમાનંદજી એમ. એ. ને મળી હતી. એમને પણ લાહોર કાવતરાં કેસમાં જાંદગીબર કાળાપાણીની સજા થઇ હતી, પંજન્યમાં શીખોની ચઢતી દશા વખતે સ્વદેશ અને સ્વધર્મ કાળે જ્યારે નીડર દેશસેવકો મુસલમાન ગાલિમોની સમશેર પર હોંશથી શિર ઝુકાવતા હતા, ત્યારે પરમાનંદજીના એક વડવાએ આત્મચલિ-દાનનો કોઇ અનેરો મહિમા જીવનમાં ચૂંચી ગાયો હતો—ને વેળા મુસલમાનોએ તેના તસ્વારથી ટુકડા ટુકડા કર્યા હતા. તે કાળથી શીખોએ એ ગૌરવશીલ કુળને “બાઇ”ની પરમ પ્રેમમય ઉપાધિ બેઠ કરી હતી. શીખોમાં આ “બાઇ” નું સંબોધન બહુજ સન્માનનું સૂચક છે. એથીજ અમે સઘળા શીખોને તેમનાં નામ સાથે બાઈ શબ્દ જોડીનેજ બોલાવતા.

આવેશ નહોતો !

બાઇ ભગવાનસિંહ નામના શીખોના એક બહુ ઉત્સાહી આગે-વાન હતા. એમનાં બાપણો સાંભળીને કેટલાયે શીખો પોતાનો ધધા ખાપો તથા વિપ્લવ કાર્યમાં મદદ કરવા સારું દેશ પાછા ફર્યા હતા. એમણે માત્ર ક્ષણિક આવેશમાં આવી જઈને બધું તથા દઈ વિપ્લવ

દીક્ષા લીધેલી એમ ધારવામાં બૂલ છે. તેમનામાં ખરેખર સ્વ-
દેશોદ્ધાર માટેની પ્રેરણા સફાળી જગી હોઈ હતી. આ રીતે દેશ
પાછા ફરેલા ધણીક શીખો સાથે મારે વાતચીત થઈ છે.—ખરેખર
શરીરના આબુએ આબુમાં પરાધિનતાના અગ્નિની જાળ ન સહેવાથી
તેમણે આ કાર્યમાં ભાગ લેવો શરૂ કર્યો હતો. એમનામાંના કેટલાક
પિતાંગની લસકરી દુકડીઓમાં કામકાજ કરતા હતા. કેટલાક હોંગ-
કોંગમાં ચોટાખાન-પહેરેગીર-હતા, અને કેટલાક વળી બીજાને કોઈ
ધર્મી ચલાવતા હતા. એ વેળા હોંગકોંગમાં એક શીખ દુકડી પણ
હતી. આ દુકડીમાં પણ એમણે પોતાની સત્તા જમાવી.

પાછા આવતાં

હિન્દ પાછા ફરેલા ટોળાંઓમાં ધણી ઈંગ્લેન્ડ લસકરી દુકડી-
ઓમાં નોંધાયેલાઓ પણ હતા. કેટલાકે વરસ, કેટલાકે દશ તો કેટ-
લાકે છેક અગિયાર વરસ સુધી પણ લસકરનું લુણ ખાધું હતું. તથા
વરસથી ઓછા અનુભવવાળો તો કોઈ નહોતો; કારણ કાયદા મુજબ
ઓછામાં ઓછાં ત્રણ વરસ તો નોકરી જનવવાને સિપાઈ બંધાયેલ
છે. એમનામાં ધણી મશીનગન ચલાવનારાયે હતા—તોપચી, ગોલ્ડ-
દાગે પણ હતા.

હિન્દુસ્તાન આવતાં રસ્તે પોલિસ ખાતાના અમલદારોએ
એમને હિન્દ પાછા ફરવાનાં કારણો પૂછ્યાં. કોઈ કહે, કે પરણુવા
જાઉં છું; કોઈ કહે બહુ દલાલનો વિગ્નેગ થયો—હવે તો સગાં
વહાલાંને ભેટું, વિગેરે. આગળ ઉપર અદાલતમાં મુકામો ચાલતી
વેળા ન્યાયાધીશના એ જાતના સવાલોનો પણ એમણે એવોજ

જવાબ વાળેલો. માત્ર એકજ જણે જુદી જાતનો જવાબ આપી ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ન્યાયાધીશે પૂછ્યું કે દેશમાં પાછા કેમ ફર્યા ? તે કહે મારો સ્વદેશ છે તેથી. આ પંખખી 'અભદેવનું' નામ જગત રામ હતું. એ "ઘઘર" પત્રના સપાદક તરીકે નીમાયેલો હતો. ઘઘર એટલે બળવો—રાજઘોડ, એ જણાવતું જૂલી ગયો છું.

અંધેર

આ પાછા ફરેલા શીખોમાં કંઈ અજાણ હિસાહ હતો એ ખરું, પણ તેમને કામ કરવાની સાચી રીતિનીતિ તો નહોતીજ આવડતી એમાં શક નથી. એમનું નાંકાતું કોઈ મથક, કે નંદોતી કોઈ શાખા. એક જાણની દેખરેખ નીચે ૨૦થી ૫૦ આદમી રહેતા. તેને એ આદમીઓનો સરદાર કહેવામાં આવતો. પણ આ સરદારે એક બીજાની સાથે કોઈવાર બેગા મળતા કે પરસ્પર મસલત કરતા, એવું કંઈ નહોતું. મતલબ કે એકત્ર બાવે કામ કરવાની આવી તેમની પાસે નહોતી, કારણ મુખ્ય મથક તરીકે કંઈ હતુજ નહિ. આ પ્રમાણે કેટલાયે લોકો તદ્દન અવ્યવસ્થિત રીતે દેશમાં ધાંધલ મચાવતા પાછા ફરતા હતા તેની બાળ કોણ રાખે ? જેઓ મુસતાનમાં જલવારી હતા, તેઓ માત્ર એટલું બોલતા કે હવે બળવો જલદી શરૂ થશે અને અમે છુટી જઈશું. તેને ખરે તેમને તો એક બીજાજ જલમાં મોકલવામાં આવ્યા. સમાનધર્મી એક લક્ષવાળા મિત્રો એક સાથે રહેવાથી જે આનન્દ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી પણ તેમને વંચિત કરવામાં આવ્યા.

આ બધા ટોળાં હિન્દમાં આવી બંગાળના બળવાખોરોની

શોધમાં પડ્યાં. પણ પહેલેથીજ કોઈની સાથે સંબંધ નોંડેલો નહિ —ઝોળખાણુ કરેલી નહિ એટલે પાત્ર અપાત્ર જેને તેને મહાંડે પંજળના બળવાની વાત કરવા લાગ્યા. એ જમાનામાં કલકત્તામાં રસ્તાના ચાલનારને મહાંડેથી પણ મે પંજળના ઘનારા બળવા વિષે વાતો સાંભળી છે ! હિન્દ સંરક્ષણુ કાયદો પસાર કરતી વેળા હાર-ડીંગ સાહેબે પણ આ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

ફાંકટ પ્રયત્ન

કરતારસિંગે આ વખતે બંગાળના એક સારા પંકાચેલા પ્રતિષ્ઠિત આગેવાન સાથે મુલાકાત લીધી. તેણે તેને એવી સલાહ આપી કે તમે તમારે તમારી સગવડ અને ધારણા મુજબ કામ કર્યા કરો —બંગાળા ખરી અણીને વખતે તમને મદદ કરવા નહિ ચૂકે.

હવે એમને થોડા ઘણા હથિયારોની જરૂર જણાઈ આવી. પંજળના લશ્કરો પર આધાર રાખવાનો હતો એ ખરૂં, છતાં પોતાના બચાવખાતર પણ બનતાં સુધી દરેક કાર્યકર્તા પાસે હથિયાર હોવાં જોઈએ— એ વિચારે થોડીક રિવોલ્વરોની જરૂર પડી. આ હેતુથી શ્રીયુત જગત રામને થોડાક રૂપિયા આપી કાબૂલ તરફ મોકલવામાં આવ્યા. જગતરામ બાપડો પેશાવરમાંજ પકડાઈ ગયો અને જેલમાં સળડવા પડ્યો. તે પછી એની સાથે આંદામાનમાં મારે મુલાકાત થઈ હતી.

ઝાંસીવાળા પરમાનંદને પણ આજ હેતુથી બંગાળ દેશમાં રવાના કર્યો હતો પણ તેણે કામ સિદ્ધ કર્યા શિવાયજ પાછો આવ્યો.

(૪)

જુનો જોગી

આ કાવતરાંની ગોઠવણો ચાલતી હતી તે વેળા કાશીની બહારના લોકો સાથે વાતચીત મુલાકાત કરવા માટે અમે ખાસ મકાન નક્કી કરી મૂક્યાં હતાં. પંજનબથી કોઇ મુલાકાત સારૂ આવે એટલે એવાજ એક ખાસ ધરમાં પહેલવહેલાં ઉતારો લે. ત્યાં આગળથી ખપ્પર મળે અને દૂરથી, તેની જાણ વિના તેને નિહાળી એાળખી લેવામાં આવે, તે પછીજ તેની સાથે મુલાકાત થતી. એક દિવસ હું કાશીમાંજ હતો. પંજનબથી કાવતરાંવાજ મંડળનોજ એક માણસ પંજનબની તૈયારીઓ વિષેની ખપ્પર લખને મારી પાસે આવ્યો. કાવતરામાં જોડાવા માટે એ ત્રણ હજાર શીખો સુનિશ્ચિત રીતે તૈયાર થઇ ગયા છે એ જાણી મારો અતરાતમા આનન્દના આવેશથી જાણે નાચવા-કેમરાવા લાગ્યો. પંજનબવાળાઓએ એની સાથે કહેવડવેલું કે અમને રાસબિહારીજીની જરૂર છે. દિલ્લી કાવતરાં કેસના નાસી છૂટેલ આરોપી કર્મવીર રાસબિહારીનું નામ આ પ્રમાણે ઠેઠ અમેરિકા સુધી પંકાઇ ગયું હતું. આ શીખોએ એનું નામ ત્યાંજ સાંભળેલું.

અનેક કારણોસર રાસબિહારીનું કંઈ પંગળ જવું અને તેવું નહોતું. એટલે મારે તે સ્થળની મુલાકાત લેવી એમ હતું. વાતચીતને અતે નક્કી થયું કે પંગળની પરિસ્થિતિ મારે જાતે ચોક્કસાઈથી તપાસી રિપોર્ટ કરવો, અને તે બાદ આગળ શું પગલાં લેવાં તે ઠરાવવું.

કરતારસિંગનો પ્રથમ પરિચય

પહેલેથીજ આટલું તો નક્કી હતું કે મારે જલન્ધર જઈ ત્યાંના શીખોના આગેવાનો સાથે વાતચીત કરવી. નવેમ્બર મહિનો પૂરો થવા આવ્યો હતો. ઋતુકાલના નિયમ પ્રમાણે ઠંડી પડતી જતી હતી. એ કંકડની ઠંડીમાં લુધિયાના આવતાં મારી જેડે મુસાફરી કરનાર પેલા ભાઈની પિછાનમાંનો એક શીખ રોશન પર સ્વાગત કરવા આવેલો જણાયો. પેલા ભાઈએ એની સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી આપી-ભાઈ કરતારસિંગ. કરતારસિંગ ગાડીમાં બેસી ગયો અને અમારી સંગાથે જલન્ધર તરફ તેણે પણ મુસાફરી આરંભી. રસ્તે થોડીઘણી વાતચીત થઈ. લુધિયાનામાં તે વેળા બસો ત્રણસો માણસો ભેગાં મળેલાં હતાં એમ મને ખબર મળી. એ બધાને જૂદી જૂદી તરફ જૂદે જૂદે કામે મોકલાશે. બધાય ગુરદ્વારામાં અધ્યયન કરવાને બહાને ભેગા થતા.

હજીયે બધું-બધું સાંભરે છે. આગગાડીના તે ખાનામાં અમે કેટલા બધા ભેળા મળ્યા હતા પણ બધાનાં મનમાં કંઈ કંઈ જૂદી જૂદીજ ભાવનાઓ ઘોળાઈ રહી હતી. અમે ત્રણ જણા કંઈ કંઈ વાતો કરતા ખરા, પણ હૃદયમાં કંઈ જૂદાજ ભાવોનું પ્રાગલ્ભ્ય હતું.

હું તો આખે રસ્તે એજ વિચારી રહ્યા હતો કે કોણુ જાણે આ શીખ મંડળના સભ્યો કેવીક જનના હશે, તેમનાં અભ્યાસ ભણતર આદિની કેવી કક્ષા હશે ? સાંભળ્યા પ્રમાણે ધણુક ગ્રીસ અને તેથી પણ વધારે ઉન્નતના હતા. એ બધાઓની નજરમાં હું કેવો દેખાતો હઈશ—આવીક વરસનો દુધમલ જુવાનિયો—? મારું એમનામાં કંઈ વજન પડશે કે કેમ; આવા મોટા, ઉન્નત, જનમંડળને યથેષ્ટ કાળુમાં રાખી મારી ધારણાઓ શી રીતે જરૂર લાગી શકીશ;—એવા એવા સેક્ટો સવાસોથી મારું હૃદય ખળભળી ઉઠ્યું હતું—અધીરું બન્યું હતું. સાથે અંતરની ઉડી ઉડી મુદ્રામાંથી છાની છૂપી રીતે એક આતંદનું ઝરણું પણ વહેતું લાગતું—મનમાં થતું, કે સારાય જીવનનું સપનું હવે સફલ થવાનું છે. જુગજુગના અધારા ઉભે-ચતા નવયુગનાં તેજ હવે આવશે; પણ—પણ એક વાતનો વિચાર આવતાંજ મારું સાડું શરીર ઢ્રજી ઉઠતું—મને કંપારી છૂટતી.—બંગાળ ક્યાં ? સેક્ટો હજારો વરસની બંગાળને કપાળે ચોટેલી કળી ટીલી મને હૃદયમાં ડાબ્યા કરતી. બારે જોરાવર ઇચ્છા એમ પણ થતી, કે જાઉં બંગાળે, અને ત્યાંજ કામ કરું. પાણુ—પણુ એ તો આપણે આડા ઉતર્યા.

લુધિયાના પંકીનું બીજું રોશન આવી પહોંચ્યું. કરતારસિંગે “ જુસેદીન ” નામનું છાપુ ખરીદ્યું. છાપું વાંચતાં જણાયું કે કલકત્તામાં મુસલમાન લગાની એક ગલીમાં બોમ્બકાળડ બની ગયો છે. વળી જસસ ખાતામાંના કેપ્ટુટી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ શ્રી વસન્ત ચટ્ટોપાધ્યાયના ઘરમાં બે બોમ્બ પડ્યા છે; એક હેડ કોન્સ્ટેબલનો પગ ઉડી ગયો, કેટલાક ધાયલ થયા. ઘરની દિવાલ તૂટી ફૂટી ગઈ, ઘણા

સામાન સરંજામ ઉડીને બહાર પડ્યો, અને ધરના ઝોટલા આગળનો ફાનસ સ્તંભ તો ચૂરેચૂરા થઈ ગયો. વસન્તયાત્રી શ્રવતા છૂટ્યા ખરા. હાં ! આ વાંચી મને ધણીક વાતો સમજાઈ. પંચ-ળનો ઇતિહાસ પૂરો થયો, બગાળની ચર્ચા ઉપાડવાનો છું તે પ્રસંગે આ બધી યોગ્ય સ્વરૂપમાં તમને જણાવવા નહિ ચૂકું.

શીખ આગેવાનો.

આ પ્રમાણે ઠામ ઠામ બોમ્બ પડવાથી દિન્દુસ્તાનમાં ચોમેર દેશસેવકોમાં હોહા મચી રહી. કોઈ વિરાટ કાવતરાંની છૂપી તૈયારીના આ બહારના પરપોટાજ માત્ર છે એમ ધણાંને લાગ્યું—અને તેને અંગે એવી જાતનાં ગુપ્ત મંડળો થાય, તો સાદું એવી અધૂરી પૂરી ઇચ્છા જાગ્યા વિના ન રહી. કરતારસિંગનો તો આ ખાખર વાંચી ગગનમાં પહોંચી આવે એવું ન માય. એક બીજાની સામું જૂએ, અને આંખોમાં આનન્દના ચમકારા પ્રગટાવે. એમ ને એમ જલન્ધર આવી પહોંચ્યા. સ્ટેશન પર કરતારસિંગજીના થોડાક લાગતા વળગતાઓ વાટ જોતા ઉભા હતા. તેમની સાથે એને જે વાતચીત ગોઠડી કરવાનાં હતાં, તે થઈ ગયા બાદ અમે રેલપાટા ઝોળંગીને નજીકમાં આવેલી એક વાડીમાં ગયા. ત્યાં આ વિદોહી મંડળના કેટલાક આગેવાનો હાજર હતા. તેમને જોઈ મારા શ્રવણમાં શ્રવ આગ્યો, કે અહિં માત્ર હુંજ દૂધમલ બાળક ગણાઈ જવાનો નથી; મારા જેવડીજ ઉમ્મરના બીજાઓ પણ શામેલ છે ખરા. તે દિવસે હાજરમાં કરતારસિંગ, પૃથ્વીસિંગ, અમરસિંગ, રામરાખા અને બીજો કોઈ એક શીખ, એટલા હતા. કરતારસિંગજી ૧૯-૨૦ વરસના હતા,

અમરસિંગ અને પૃથ્વીસિંગ બન્ને રાજપૂત હતા, પણ તેમનો વસવાટ પંચાંગમાં હતો. તેઓની ઉમ્મર ૨૪-૨૫થી વધારે નહોતી. રામરાખા બ્રાહ્મણ લાગતો હતો અને તે પણ જુવાનીનાં આંગણામાં જ હતો.

આ બધા બાપડા રાસબિહારીને મળવાની આશામાં આશામાં ઉત્સુક હૃદયે બેઠા હતા. મારી એળખાણ બધાની સાથે થઈ. તે વેળા કદા મેં એમનાં બધાંનાં નામદામ પૂછ્યાં નહોતા, પરંતુ ક્રમે ક્રમે પ્રસંગોપાત મેં નામ જાણેલા. આમારામાં એવી વ્યતની ઝાઝી પૂછપરછ શંકાની નજરે જોવાની, અને નામદામ પૂછવા-જાણવાની ખામ જરૂર કેદને લાગતી નહિ. રાસબિહારી ખાસ કારણોસર ન આવી શકવાથી પોતાના જમણા હાથ જેવા આ બાબુજીને મારી સાથે મોકલ્યા છે એમ કહી પેલા કાશી તેડવા આવેલા બ્રાહ્મણે મારી પિછાન કરાવી. કતારસિંગે કહ્યું “ પણ અમારે તો રાસબિહારીને મળવું જ છે ”

મેં તેને સમજ પાડી કે અહિં આવતાં પહેલાં અહિંના સંજોગથી વાકેફ થવાની તેમને જારે જરૂર છે અને તે શિવામ હાલ તેઓ એવી અવસ્થામાં છે કે હજુ પણ ધણા દહાડા તેમનાથી કાશી છોડી આ બાબુ આવવાનું નહિજ થયે.

તે બાદ મેં તેમને પંચાંગના હાલ વિષે બધું પૂછ્યું; કેટલા માણસો જોડાયા છે, તેઓ એક બીજા સાથે કેવી રીતે મળે હશે છે, તેમના સાથેસાથે આગેવાનો કોણ છે ? વિગેરે વિગેરે. પછી મેં કહ્યું, “ જે તમારો ખરેખરો આગેવાન હોય, તેની સાથે મારી સુલાકાત થવાની જરૂર છે. ”

અમરસિંગે કહે, “વાંધાજ ને છે. અમારામાં કોઈ ખરેખરે પ્રભાવશાળી આગેવાન નથી, તેથી તો રાસપિહારીની જરૂર છે. આંદોં અમે જે થોડા ધણા છીએ તેમનું જ્ઞાન ઉઠાં જોટલું છે એટલે કોઈ જનનું વ્યવસ્થિત કામ થઈ શકતું નથી. જંગાળાની મદદની અમને ખાસ, ખાસ જરૂર છે. જંગાળમાં તમે ઘણાક વખત થયાં કામ આરંભેલું છે એટલે આપનાં જ્ઞાન અને અનુભવ ધણેલાં છે.”

ઉદ્ધાપનની ગંભીરતા.

કરતારસિંગે જણુ આ વાત કમૂઝ કરી. પણ પછી અમરસિંગે કહ્યું, “દેખો બાપ, એસે દિમ્મત કયું હારતે હો, દેખ લે ના, કામકે વખત પર તુમ્હારે હી બીતરમે કિતને છીપે જુએ રસ્તમ નીકલેજે !”

મતલબમાં તે દિવસની વાતચીત પરથી મને એટલું સમજાયું કે જે મહાન સ્વાતંત્ર્ય-ઉદ્ધાપનનું જત તેમણે આદર્યું કર્યું હતું તેની મહત્તાનું તેમને પૂરું પૂરું જ્ઞાન હતું અને પોતાની શક્તિનું માપ કાદતાં કંઈક આત્મશ્રદ્ધા ખૂટવાથી બહારના કોઈ ટેકાની તેમને ધણી જરૂર લાગતી હતી. સાથે એ પણ વાત ધ્યાનમાં આવી, કે એમનામાં કોઈ પણ સાચેસાચો કામ કરનાર હોય તો તે કરતારસિંગજી. એનામાં જોટલી આત્મશ્રદ્ધા જણાતી હતી તેટલી વિના કોઈ દહાડો કોઈ માણસ મહાન કાર્ય ન ઉકેલી શકે. ધણી વ્યક્તિઓમાં અહંકારનો ભાવ હોય છે, પણ સાચી શુદ્ધ આત્મશ્રદ્ધા વિરલ છે. અહંકાર અને આત્મશ્રદ્ધામાં આસમાન જમીનનું અંતર છે. અહંકારમાં

અન્યને ઉતારી પાડવાની વૃત્તિ રહેલી છે. જે અહંકારમાં તેવી વૃત્તિનો રહેજ પશુ અંશ નથી તેનું નામ આત્મશ્રદ્ધા.

મુખ્ય આધાર.

એ તો ઠીક. પંખખની અવસ્થા મેં આ લોકો પાસેથી જાણી લીધી. તેમાંની ધણીક વાતો આગલાં પાનાંઓમાં આવી ગઇ. વાતચીતમાં મને એ જાણાઇ ગયું કે આમની કાવતરાંબાજીનો મુખ્ય આધાર પંખખનું શીખ લશ્કર છે. કરતારસિંગ અમેરિકાથી પાછા ફરેલા શીખોની પહેલવહેલીજ ટુકડીમાં અહિં આવેલો અને સપ્ટેમ્બર મહિનાથી આ કામમાં ગૂંચાયેલો એમ તેણે જાતે મને કહ્યું.

બંગાળની તૈયારી.

પછી કરતારસિંગે પૂછ્યું, “ બંગાળા હથિયારઓજારની બાબતમાં કેટલીક મદદ કરશે વાડ ? ત્યાં કેટલા હજાર બંદૂકોનો સંગ્રહ છે ? ” (વિગેરે)

મેં સામો સવાલ કર્યો, “ તમે શું ધારો છો ? બંગાળની તૈયારી બાબત તમને શું લાગે છે ? ”

તે કહે—“ અમને તો લાગે છે કે બંગાળા પૂરતું તૈયાર છે. બંગાળામાં જોઇતો હથિયારસંગ્રહ થઇ ચૂક્યો હોવો જોઇએ. તમારી જન્મભૂમિ તો આજ ધણા ધણા વરસોથી આ જાતની તૈયારી કરતી આવી છે. આરે, અમારામાંના પરમાનન્દને તો તેના કોઇ બંગાળી દોરતે ૫૦૦ રિવોલ્વર આપવાનું વચન પશુ આપ્યું છે. તેથી તો પરમાનંદ બંગાળા જઇ પહોંચ્યો છે.”

ખોટા ખ્યાલો.

મારે સાચી સ્થિતિ તુરત સમજાવવી પડી:

“ જોજો, પરમાનન્દને જોણે આમ કહ્યું હશે, તે કોઈ ખીજી માનવી દેખાય છે? બંગાળામાં કોઈ પણ સ્થળે ૫૦૦ રિવોલ્વરનો સંગ્રહ છે નહિ. જોણે આમ કહ્યું છે તે કોઈ બડો જૂઠો ગપ્પીદાસજ છે. ”

“ ત્યારે તો પછી બંગાળ અમને શી મદદ કરવાતું હતું? પંજાબની સાથે સાથેજ બંગાળામાં બળવો નહિ ફાટી ઉઠે? ત્યાં તમારા હાથ પર અત્યારે કેટલાક માણસ છે? ”

ખીજું કોઈ હોત—.

ખીજું કોઈ હોત, ખીજો વખત હોત, તો આવા આટલા સવાલ હું પૂછનારને પૂછવાજ ન દેત. કદાચ પૂછત જ, તો હું જવાબ દેતે, કે—

“ એ બધું જાણીને તમારે શી પંચાત? એમ માની લ્યો, કે ખીજો કોઈ ઠેકાણે કોઈ જાતની તૈયારી નથી. એમ છતાં તમે આ યજ્ઞમાં જોડાશો ખરા? બધી વ્યવસ્થાનો પૂરેપૂરો બાર તમારેજ માથે છે એવા બાન સાથે તમે આ પંગતમાં બળવા રાજ થશો? વિગેરે. ”

આવોજ જવાબ મેં આપ્યો હોત. અરે, આ તો ઠીક છે, પણ બંગાળામાં તો એવા પણ મહાવીરો હતા, કે અમારે ત્યાં “ આવી આવી ” જંગી તૈયારીઓ છે એમ ખોટાં ગપોડાં લગાવી પોતાના મંડળમાં માણસો ભેગાં કરવાનો પ્રયત્ન ચલાવતા. અસ્તુ.

સાચા ચિતાર.

કરતારસિંગે આવો સવાલ પૂછ્યો, એટલે તેને હવે જવાબ તો દેવોજ જોઈએ. આથી મેં કહ્યું, “ જૂઓ, બંગાળામાં તમારી પે-
ઠેજ લશ્કરમાં ઘૂસવાની તક અમને મળે તેમ હોત, તો તો અમે
ક્યારનીયે સારી સલતનત ઉઘણાવી પાડી હોત. બંગાળામાં મુખ્યત્વે
કરી જુવાનિયાઓ અને વિદ્યાર્થી અવસ્થાના સભ્યોજ આ યોજનામાં
બળેલા છે અને એ જ સભ્યો બળેલા છે તેની સંપૂર્ણ પસન્દગી
અમે એવી મુન્દર કરેલી છે, કે તેમનામાંનો એકેએક અડધી રાતે પશુ
મૃત્યુનો બેટો કરવાને માટે પથારીમાંથી ઉડીને ઉભો થાય. મરણિ-
યાઓનેજ અમે પસન્દ કરેલા છે, એટલે અમારી પાસે સંખ્યાની
નજરે બહુ ઓછાં માણસો છે. બહુ તો બેએક હગ્ગર હશે.

માથું ઉંચકીયે ત્યારે—

આમ છતાં મારી શ્રદ્ધા છે, કે જે દિવસે ખુલ્લેખુલ્લો બળવો
અમે જાહેર કરીએ, તે દિવસે બીજા હગ્ગરે માથુંસા અમારી સાથે
આવીને બળ્યા વિના નહિ રહે. કામનું મંડાણ પંચજનમાં થાય,
તો પશુ એટલી વાતમાં તો નિશ્ચિંતજ રહેજો, કે બંગાળ એ હા-
કલને ઝીલવામાં પાછું નહિ પડે. બંગાળ કોઇ જગરહસ્ત પ્રયત્ન
કરશે. ઇંગ્લેન્ડને બંગાળમાંજ એટલી બધી શક્તિનો વ્યય કરવાની
જરૂર પડશે, કે પંચજન તરફ તેનાથી પૂરતું ધ્યાન નહિજ આપી
શકાય. ”

દીર્ઘ દષ્ટિ.

એટલું કહ્યા બાદ વળી ઉમેર્યું, “ અત્યારેજ ત્રિજેરી લૂટવી, કે પોલિસ બરાબર પર દૂમલો કરવો વિગેરે સાધારણ કામ તો બગાળ કરી શકે તેમ છે. પણ તે પછી શું ? એ બાવીસો વિચાર કરીનેજ હજી સુધી બંગાળે કામ શરૂ કર્યું નથી.”

અમારી સાથે વિચાર મસલત કર્યા શિવાય કશું કરશો મા, એમ મેં તેને ખાસ સમજાવીને કહ્યું—તેના મગજમાં ઉડું ઠસાવ્યું. એણે કહ્યું :

“તમે કહો છો તે વાજબી છે. આપણે બહુજ સાવધ રહી કામ લેવાનું છે, જેથી આટઆટલી સંઘરેલી શક્તિ એજે ન જાય. થોડી ઘણી હોહાદોડધામમાં કે સંગીન કાર્ય કર્યા વિનાજ તમામ શક્તિ વેડફાઈ ન જાય એ ખાસ સજાળવાનુંજ છે.

વ્યવસ્થિત થાઓ.

મેં સલાહ આપી, કે ઘણાખરા બાઇઓને પોતપોતાના ગામમાંજ રહેવાનું કહેજો. ફક્ત આગેવાનો અને પ્રસંગોપાત કામ આવે રાખવા સાડે જરૂર પૂરતા માણસોનેજ સંગાથે રાખવા. બાકીનાઓ ના થોડાક વિભાગો પાડો દરને દરેક વિભાગ પર એક એક મુખી નીમી દેવો. જેથી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેની મારફત બધાને એકત્ર પણ કરીજ શકાય. એ રીતે છૂટીછવાઈ ટુકડીઓ રૂપે વિખૂટા પડી ન જશે તો બહુજ થોડા વખતમાં બધાજ પકડાઈ ગયા વિના નહિ રહે. ”

વળી એમ પણ જણાવ્યું કે:

“ તમારામાંથી એક જણ મારી સાથે આવો, તેને હું રાસ-બિહારી પાસે લઈ જઈશ. તેમની સાથે વાતચીત કરી તેમની સલાહ અનુસાર જે કંઈ નક્કી કરવું હશે તે થઈ શકશે. ”

મારું આ સૂચન તેને ગમી ગયું અને તે એણે ખુશીથી સ્વીકાર્યું. એમ હર્ષ, કે પૃથ્વીસિંહ સાથે મારે લાહોરમાં ફરી મુલાકાત કરવી અને પછી તેનેજ સંગાથમાં લઈને રાસબિહારી પાસે જવું એ દીક છે.

હથિયારની માંગણી.

કરતારસિંગે મારી પાસે થોડી ઘણી રિવોલ્વરાદિ શસ્ત્રો માટે માંગણી કરી. પોતાનું રક્ષણ કરવા સાર, કે કોઈ કોઈ વાર નાની ત્રિન્નેરી લુંટવાને, પણ પાસે હથિયાર તો જોઈએજ ને !

જ્યારે એ લોકો અમેરિકાથી દેશમાં આવ્યા, ત્યારે જુદે જુદે સ્થળેથી થોડી થોડી બન્દુકો લેતા આવેલા. નામવર બ્રિટીશ સરકારના સમર્થ જાસૂસખાતાની નજર ચૂકવીને પણ એ બન્દુકો દેશમાં પ્રવેશ કરવા પામી હતી. ડોલના તળીયામાં એક લાકડાનું કે પતરાનું ઢાંકણ જેવું બનાવી તેની અંદર રિવોલ્વરો લવાતી. કેટલેક દહાડે આ યુક્તિનું પોગળ ફૂટી ગયું. પછી ઘણીક વાર તો હિન્દુસ્તાનને બંદરે આવી પહોંચતી વેળા ખલાસીઓને તેની સોંપણ કરી દઈ જ્યારે તક અને અવકાશ મળે ત્યારે તેમની પાસેથી લાવી નાંખવાની યુક્તિ પણ લડાવવામાં આવી. આ પ્રમાણે કેટલાંક હથિયાર તેમના હાથમાં આવેલાં; પણ એટલે ચાલે તેમ નહોતું—ખીર્ન

ની જરૂર હતી. મેં કાશીથી થોડીક રિવાત્વર અને ગોળીઓ આણેલી હતી તે કરતારસિંગને આપી દીધી અને કહ્યું:

“ હાથ ઉપર જેટલી હતી તેટલીજ આણી છે. પછી બીજી થોડી ઘણી આપી શકાશે. ”

સાથે સાથે એમ પણ કહ્યું, કે અમારી પાસે પણ ઝાઝો સરંગમ નથી, એટલે બહુ આશા રાખવા જશો તો છેતરાશો.

બોમ્બની બનાવટ.

પણ બોમ્બબાજના વિષયમાં મેં તેમને જણાવ્યું, કે બંગાળીઓ એ પ્રયોગમાં એકા બન્યા છે, એમાં શક નથી. અને જરૂર હોય તેટલા પ્રમાણમાં બોમ્બની જોગવાઈ કરી શકાશે ખરી. પંખખીઓ પણ તે વેળા એક જાતના બોમ્બ તો બનાવતાજ હતા. તેઓ સીસા અને પીત્તળનો એક જાતનો ખડીઓ ધડતા—એ બોમ્બનું બોળાયું આ ખડીયાના મોંઢા પર પેચદાર ઢાંકણું રહેતું અને તે ચઢાવી દીધું એટલે ખડીયો રીતસર સપ્પટ બન્ધ થઈ જાય. એમાં ભરવામ સુરંગ (પત્થર) ફાડવામાં વપરાય છે તેજ મીઠ્ઠ્યર વાપરતા. (કુતોરેટ ઓફ પોટાશ વિગેરે) વધારામાં કાચની એક નાનકડી શીશી (દેશીજ) બનાવતા હતા; તેમાં સલ્ફ્યુરીક એસીડ ભરી તેનું મોંઢું બંધ કરી તેને પેલા ખડીયામાંની બખોલમાં ગોઠવવામાં આવતી. રહેજ અથડામણથી પણ એ ફાટી જાય. ઘણીક વાર આજ મસાલા સાથે ખાંડ પણ મેળતા. શીશી ફૂટતાંજ એસીડ, પોટાશ, અને ખાંડન સંયોગથી ધડાકો થઈ બોમ્બ ફૂટે અને પેલા ખડીયાની કચ્ચર કચ્ચ: ચારે બાજુએ ઉડી પડે. આ બોમ્બ કંઈ ખાસ ધાતક ન ગણાય

બણી વાર તો ફાટોજ નહિ અને ફાટે તોયે હત્યા તો કરીજ નહોતો શકતો.

મેં તેમને બંગાળાના બોમ્બની વિગત સમજાવી. તે તો બહુજ બચકર વસ્તુ છે એ વાત તેમના મગજ પર મેં સારી પેઠે ફસાવી.

કરતારસિંહને મેં કહ્યું કે “તમને જોઈએ તો પંખખમાં જુદે જુદે સ્થળે ક્યાં ક્યાં કેટકેટલા બોમ્બ રાખેલા છે તે હું કહી શકીશ.”

કેવું અધેર?!

કરતારસિંહે હરખબેર એ વાત જાણવા આગ્રહ કર્યો, જોરસે મેં તેને પૂછ્યું “હવે પછી તમારી મુલાકાત ક્યાં આગળ થશે ?

તે કહે, “હું ક્યાં પડાવ નાખીશ એનું કંઈ ખાસ નક્કી નથી.”

મેં પૂછ્યું, “એવું કોઈ આપનું મથક નથી જ્યાં જવાથી તમામ માહિતી મળી શકે ?”

“ના.”

વળી તેણે કહ્યું, કે “આ બધા તો જુદે જુદે ઠેકાણે કામે ચાલ્યા જશે. અને કામ થઈ રહે ત્યારે વળી પાછા એક નક્કી કરેલે ઠેકાણે ભેગા મળશે. પણ જો કોઈ કારણથી ભેગા ન થઈ શકે તો મુરદાશમાં તપાસ કરવા શિવાય બાળ મેળવત્રાનું બીજું કોઈ સાધન નહિ એ વાત પણ ખરીજ.”

આ સાંભળી મારી અન્તમખીનો પાર રહ્યો નહિ, મને લાગ્યું,

કે ખુલ્લે હૃદયે બધી પૂરેપૂરી વાતોં મને જણાવાતી નથી કે શું ?

આવી જાતનો શક પડવાથી મારી ખાસ ટેવ મુજબ બીજી કંઈ પણ પૂછપરછ કરવાનું મેં માંડી વાળ્યું; એટલુંજ નહિ, પણ કોઈ જાતની સલાહ સૂચના પણ નજ આપી.

પણ એ મારી ભૂલજ હતી. આગળ ડિપર અમારો સંબંધ વધારે ગાઢો ઝામ્પો ત્યારે મને ચોક્કસ માલમ પડ્યું, કે એણે કહેલી ખીના તદ્દન સાચીજ હતી. જાણ્યું, ત્યારે એવી પરિસ્થિતિ ટાળવાને પ્રયત્ન કર્યા વિના પણ હું રહી ન શક્યો; પણ આ વેળા તો જ્યાં આ બધી વાતચીત ચાલતી હતી તે જાગમાં આવી લાગ્યો, સારથીજ હું સમજી ગયલો, કે આ બધાનું જલન્ધરમાં પણ કંઈ ઠરીઠામ મથક નથી. જેઓ હાજર હતા તે બધા જલન્ધરમાં બહારથી આવીનેજ બેળા મળેલા. અને અહિં પણ એવો એ લોકોનો કોઈ અખાડો ન હોતો જ્યાં જઈને તેઓ નિરાંતે નચિંત છૂવે બેસે.

અને—, અને આવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં તેઓ રાસ'બિહારી ને અહિં આણુવા ઇચ્છતા હતા ! ગાંડાનાં કંઈ જૂદાં ગામ વસે છે ? શ. સાડાસાત હજારનું તો જેને પકડવા સાઈં ઇનામ જાહેર થઈ ચૂક્યું હતું તેને આમ અન્નપ્રયે, જરા પણ દરાદા વિના આ લોકો સકં-જામાં લાવી મૂકતજને !

એ તો ઠીક. આ બધું સાંભળ્યા બાદ મેં કરતારસિંગને અમુક ઠેકાણે આવવા સાફ ખબર આપી. તેણે આવવાનું કબૂલ પણ કર્યું. એમ પણ ઠ્યુ કે તેજ રોશને મારે તેને લઈ જવો અને ત્યાં અમે બનાવી સંઘરી રાખેલા બોમ્બ આપવા.

પંળખકી રેઠિયાં.

ધડિયાળમાં જોયું, તો આગગાડીનો વખત થવા આવ્યો હતો. સૌ પોતપોતાને કામે જવા માટે ઉઠ્યા. હું અને પેલો મારો (તિડાગર) મિત્ર બન્ને એક હોટલમાં ગયા. મારો ભાઈબધ તો મત્સ્ય માંસ વિગેરેને અડતોયે નથી, એમ ત્યાંજ મેં જાણ્યું—આથી મારે પણ લાચારીથી ત્યાં ભાજીખાકિજ બનીને બેસી રહેવું પડ્યું. પણ પંળખની ભૂંજેલી રેટી અને દાળ ભાવ્યાંયે ખરા, એ કબૂલવું જોઈએ. સુંદર વાનગી છે.

હું પણ પહેલાં તો જળરો વનસ્પત્યાહારી હતો. પણ મેં એવી રીતે કેટલી વેળા માંસાહાર છોડ્યો—અલ્લે હશે નેનો તો હિસાબજ નથી રહ્યાં ! એક વાત સાંભરે છે તે કહી દઉં.—

વટલાયો.

એક વેળા હરદ્વારથી લક્ષાર (જંક્શન) સ્ટેશને આવી ત્યાં હું રાસબિહારી—(દાદા) ની વાટ જોતો હતો. સાંજની ગાડીમાં દાદા આવનાર હતા. જંક્શન પર સુંદર ઉપાહારગૃહ હતુંજ, એટલે આપણે હાથ મ્હોં ધોઈ ત્યાં આગળ પધાર્યા.

વૈટરે પૂછ્યું, “ ક્યા લાઉ ? ”

હુકમ આપ્યો, “ રેટી ઐર તરકારી લે આઓ. ”

એ તો લાવ્યો, સુંદર દેખાવડી “ રેઠિયાં ”—ઐર, ઐર—ક્યા ? તો કે માંમ ! ભોમ મારા ! જાણતોજ નહોતો કે પંળખમાં માંસનેજ તરકારી કહી સંબોધે છે. હું તો મોટી આકૃતમાં આવી પડ્યો. હવે શું કરવું ? ઐરડર આપ્યો અને આવી પડી તે વસ્તુ પાછીએ કેમ

હેલાય ? આ લોકો મારે માટે કેવા વિચાર લાવે ? ખૂબ ઘોળાઘોળ બાદ ખાઇ જવાનું જ હસ્યું. હવે શી ગમ્મત બની તે જૂઓ.

સાંજે દાદા આવી લાગ્યા. તેની સાથે હું તો ફરી ખાવા સાર ગયો. તેમણે રોટી અને માંસ લાવવા વરદી આપી. પણ વરદી આપ્યા બાદ તુરત અચકાકા, મારા તરફ જોઇ ગમણ્યા—“પણ તું તો માંસ ખાશે નહિ.” એમ બબડી ખીજી કોઇ વસ્તુ માટે વરદી આપવા જતા હતા, એટલે મારેજ તેમને અટકાવી દેવા પડ્યા, “કંઈ નહિ, જે આવે છે તે આવવા દો. હું તો સહવારે વટલા-ચેલોજ છું” —એમ કહી સહવારનો અનુભવ વર્ણવીને કહ્યું કે સહવારેજ ખાધું છે તો વળી અત્યારે ન ખાવાનો ખોટો ઢોંગ શા માટે આદર ? પણ દાદા કહે, “જે બાઇ, મનમાં કંઈ દિલગીર થવાપણું રાખીશ નહિ.” હું હસ્યો. ત્યારથી ત્રત તૂટ્યું અને મેં માંસ ખાવું શરૂ કર્યું. માંસ પણ ખાતો, અને બોમ્બગોળા હાથમાં લઇને આમનેમ દોડધામે મચાવતો, છતાં હું ફર તો નથીજ.

મારે મથકે.

એ તો ઠીક. ચોખ્ખાની રોટી અને દાળ ખાધા બાદ—પેટાબાને સંતુષ્ટ કરી તાજેમાજે થઇ કરતારસિંગને માટે બોમ્બ બેગા કરવાને હું રવાના થયો અને મારી સાથેનો પેલો પંજાબી વીર લાહોર તરફ ઉપડ્યો. મારે હામડેકાણે પહોંચ્યા બાદ હું તો અમારા મથક પર લાગસો પહોંચ્યો. ત્યાં અમારામનો જે મુખ્ય હતો તેને ખીજી બધી વિગતો તો મેં નજ જણાવી, પરંતુ એટલું તો કહ્યું કે, મારે બોમ્બ જોઇએ છીએ; અને એક શીખ બાઇ આ-

વીને તે લઈ જશે.

ચેતવણી.

શીખનું નામ સાંભળી સહેજ ચંચળ થઈને તેણે કહ્યું, જોજો બાઈ સાન્યાલ ! આ શીખ લોકોની સાથે બળતાંદળતાં જરા સંભાળવાનું છે હું કે ! એમના ઉપર સરકારની ખૂબ ખદાદણ છે. એમની સાથે વધારે ન હળવામાંજ માલ છે.

મેં મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું.—આ તો ખરેખરી આફત ! એક તો પૂરે ભરેસાથે બેસતો નથી; અને વળી અહિં તો સંબંધ પણ તજવાની બલામણુ થાય છે !

બહારથી તો હા બળી; પણ હરાવેલે વખતે હું સ્ટેશન પર જઈ હાજર થયો.

કરતાર ક્યાં ?

ટ્રેન વખતસર આવી; પણ તેમાં કરતારસિંહ ન દેખાયો. તે પછીની ટ્રેનને ટાઇમ પણ મેં માયગ્યો. સાડે સ્ટેશન હું ખૂંદી વગ્યો—કેટલાયે લોકોના મોંઢાં સામું મીઠ મોંડી ટગર ટગર બેઠું, પણ કરતાર આવ્યો હોય તોજ મળે ને !

લાચારીથી હું ઘેર પાછો ફર્યો. હવે કરતારની સાથે ફરી ક્યાં અને ક્યારે મુલાકાત થશે તેનો મને જરાયે ખ્યાલ નહોતો. એમના મંડળમાંના કોઈને તેનો ખ્યાલ હોય એવો પણ સંભવ ન લાગ્યો. બોમ્બ બોમ્બને ઠેકાણે રહ્યા અને હું તો રવાના થયો,

લાહોર તરફ.

ત્યાં મારા આગલા પરિચયવાળાઓ સાથે વાતચીત કરીને તેમની

પાસેથી પંજળ વિષે માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો.

આ પ્રમાણે જુદે જુદે સ્થળેથી મેં જે રંગબેરંગી માહિતી એકઠી કરી, તેમાંની ઘણી તો હું વાંચકને ચરણે રજુ પણ કરી ચૂક્યો.

પૃથ્વીસિંહ.

સાંજે લાહોરમાં એક ખુલ્લી જગ્યાએ ઉભો રહી પૃથ્વીસિંહ મારી વાટ કાગડોળે જોઈ રહ્યો હતો. તેને મેં કરતારસિંહની ગેરહાજરી વિષે વાત કરી. અલખત એ પણ કરતારને વિષે કોઈ જાતની ખબર અંતર તો આપી શકે એમ હતુંજ નહિ. કાશી આવવાની બાજતમાં એણે જણાવ્યું કે હાલ ત્રણચારેક દિવસ સુધી તો મારાથી નીકળાય તેવું નથી, તે પછી જને ખરું.

પાંચમી ડીસેમ્બરને દિવસે પંજળ મેલમાં ખેરી એણે કાશી આવી પહોંચ્યું એમ ક્યું. મારે તેને રાસણિદારીના રહેઠાણ આગળ લઈ જવો એમ મેં કબૂલ્યું. પણ હજુ સુધી દાદાનું નિવાસગૃહ કયે સ્થળે આવેલું છે તે વાત તો મેં એનાથી છૂપાવીજ.

બંગાળી વિ. ઉત્તરવાસી.

લાહોર છોડતાં પહેલાં મેં જેમની સાથે મુલાકાત કરી હતી તે-મનામાંના એકને વિષે મારે અહિં થોડું ઘણું કહેવું છે. ઘણું કરી એ પંજળી ન હતો. પહેલાં એનો વાસો જોડીયા પ્રાંતમાંના કોઈ એક પ્રદેશમાં હતો. પણ હવે તો એ અરસલ પંજળીજ થઈ ગયો હતો.—એની રહેણી કરણી, આચાર વિચાર સર્વ કંઈ પંજળી હબજબનાંજ થઈ ગયાં હતાં. પોતે કહે ત્યાં સુધી એ પંજળી નથી એમ પારખવું બિહુલ અશક્ય જ હતું. એમ તો ઘણા બંગાળીઓ

પણ બંગાળ બહાર વસે છે; પરંતુ તેમની ‘બંગાળવાસીતા’ તેમનામાંથી સહેલાઈથી બૂંસાઈ જઈ શકતી નથી. ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર પેઢી સુધી—અરે તેથી પણ વધારે વિદેશમાં વસવાટ કરવા છતાં તેઓ ઠેક સુધી બંગાળીજ રહે છે.—ઉલ્લું એવે એવે રથળે જાણે નાનકડાં બંગાળી સસ્થાનોજ ઝામી જાય છે. પરંતુ કિત્તર હિંદના ધણા પ્રદેશના લોકોને મેં જોયા છે—તેઓ એકલવાયા બીજે રથળે ધણો વખત વાસ કરવાથી પોતાનું પ્રાંતિકત્વ તો વીસરીજ જાય છે.—જે દેશમાં રહે છે ત્યાંના લોકો સાથે તદ્દન એકાકાર બની રહે છે.

વિલક્ષણ વ્યક્તિ.

કાશી પાછા જતા પહેલાં આવા એ બાઈ સાથે થયેલી વાતચીતમાં એક જનની સકાચવૃત્તિનો અનુભવ થવાથી મને અપાર દુઃખ થયું. જુદા જુદા વિષયો પર વાત થયા બાદ દિલ્હી કાવતરાં કેસ વિષે ચર્ચા નીકળી.

એ કહે, વસન્તકુમારને માટે દ્રવ્ય અને બેરીસ્ટરની મદદ તો કરી, પરંતુ એકન્દરે મામલામાં બંગાળે અમને બિલકુલ સહાય નથીજ આપી. એવા બીજા પણ તેણે બે ત્રણ આક્ષેપો બંગાળાની ઉપર કર્યાં. મને તો તે વેળાની બધી વાતો—વિગતોની પૂરેપૂરી માહિતી નહોતી. પરંતુ મને જે કંઈ માલમ હતું, તેને આધારે મેં પેલા બાઈને જણાવ્યું કે મંડળ તરફથી અમે કોઈને કોઈ જાતની મદદ કરીજ નથી, વસન્તબાબુને જે મદદ મળી હતી તે પણ તેના કોઈ આમ કે સ્નેહી તરફથી ખાનગી રીતે—ખાનગી ખર્ચે મળી હતી.

પંચમના આ નવા શીખ જળવાખોર સંપ્રદાય વિષે મેં તેને અભિપ્રાય પૂછ્યો. જાણે પોતે એ વિષયમાં બિંદુકુલજ્ઞ અણુવાકેદ હો તેવી રીતે એણે જવાબ આપ્યો. એના જવાબ પરથી એટલું તે મને ખુલ્લું સમજાયું કે એ ઘણું ઘણું જાણે છે, પરંતુ મને જણાવવા માટે બિંદુકુલ રાજી નથી.

એની પાસેથી કઢાવી શકાય, તેટલી માહિતી તો મારે કઢાવવી જ હતી. એનું કહેવું એમ હતું કે આ નૂતન જળવાખોર શીખ સંપ્રદાય કેવળ સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છે છે—કોઈની પણ મદદની એ અભિલાષા નથી.

મનની ઝાળાશ.

એના બોલવાનો ધ્વનિ એવો હતો, કે છટ જંગાળા! તારે આગળ મારવાની શી જરૂર ?

મેં મારી શાંતિ જાળવી. મારા મનોવિકારોનો મારા વદ પર જમાવે પડછાયો પડવા ન દીધો, અને પૂછ્યું, “ વાર, રાસબિહાર અહિં આવે, તો કાર્ય આગળ ધપાવવાનું વધારે જોશથી અને ખતે ? ”

“ એની ઇચ્છા હોય, તો આવે. ”

શબ્દેશબ્દે અવગણના તરતી હતી—કિંમતી હતી.

મને સંમજ પડવા લાગી. રાસબિહારીને આ બાબતુ લાવવા-તેડવા-નોંતરવા એને કંઈ ખાસ હોંશ કે ઇચ્છા ન હતી. એનો રાસબિહારી સાથે આગળનો જુનો પરિચય હતો ખરો, એ હું કળી જા શક્યો.

‘કોઇ કોઇ શીખ આગેવાનો સાથે મારો મેળાપ કરાવી આપશે ?’ એવી મેં માંગણી કરી જોઇ.

“એવા કોઇ ખાસ આગેવાનો સાથે મારે સંબંધ નથી.” એણે જણાવ્યું. અને એજ—અરાખર એજ—જેઠા વડે એણે થોડીજ મિનિટો પહેલાં લાહોરમાં ભેગા કરેલા ત્રણસો રૂપિયા એક શીખ આગેવાનને આપ્યા હોવાનું કમૂલ કર્યું હતું !

શીખ બળવા સંપ્રદાયની અનેક વિગતો એણે મારાથી છપાવવા પ્રયત્ન કર્યો—બલેને, તેમ તો તેમ. મારા હૃદયને તેથી થોડાજ કંઇ આઘાત પહોંચવાનો હતો ?

માણસમાણસમાં ફેર.

હું પદને દૂર ઠેલવાનો ગમે એવો પ્રયત્ન કરો છતાં એ કોઇ જીલ્લામાં જીલ્લા હિંદ મારફતે પ્રવેશ કરેજ છે—મારો પોતાનો એવો અનુભવ છે. આ નરવીરતા હૃદયની સંકુચિત વૃત્તિ જોઈ મને સાચેજ ક્ષોભ થયો. પણ વાંચકને એક ચેતવણી આપું છું. આ નમૂનો જોઇ એમ માં ધારશો, કે બધાય પંજાબીઓનાં મન આટલાં મેલાં હતાં—આટલાં સાંકડાં હતાં ! ના, ના. જે ખરેખરા કામના કરનારા હતા તેઓ બીજા પ્રાંતમાઇઓ કરતાં તો બંગસંતાનો તરફ ઘણાજ વધારે રોહબાવ અને શ્રદ્ધાળુતાથી વર્તતા. અરે ખૂદ પોતાનાં દેશજન—પંજાબી ભાઇઓ કરતાં પણ કેટલાક શીખોને તો બંગાળીઓ પર વધારે વહાલ ઉપજતું.

સર્વોત્તમ લક્ષણો.

મને તો લાગે છે કે જેઓ અર્ચ રચનાત્મક કામ નથી કરી

શક્તા, તેઓજ બીજાઓની ટીકા કર્યા કરવાનું શીખે છે. આ, ઉપર બતાવેલા બાહ્યશ્રીએ પણ કેટલીક વેળા અમને અમારા કામકાજમાં થોડી બળ્લી મદદ કરેલી ખરી. પરંતુ સરવાળે જોતાં તો તેઓ અમારાથી દૂરના દૂર જ રહેતા હતા. એટલે અમારો એમની સાથે એવો ખાસ ગાઠ સંબંધ નહોતો. પણ પંચાનની સાચેસાચી અવસ્થાનું સાર્વત્રિક અવલોકન કરવાના ખાસ હેતુથી મેં બધાયની પાસેથી માહિતી ભેગી કરવાનો મનસૂબો કર્યો હતો. અને એટલું તો ખરુંજ, કે આફતકાળે મને તેવી લાલચોને વટાવીને પણ છૂપી વાતો એ કદી નહિજ ફેડે એ બાબત અમારી ખાતરી હતીજ. અરે, એક વાર એવો પ્રસંગ બની પણ ગયો હતો, અને ત્યારે એ અગ્નિસ્નાન કસોટીમાંથી એ અણિશુદ્ધ પાર પણ ઉતરેલોજ.

કાશી પ્રયાણ.

અસ્તુ. બળવાનો એક નવો અધ્યાય શરૂ થઇ ચૂક્યો છે એમ વિચારીને આગગાડીમાં બેસી હું કાશી તરફ તુરતજ ઉપડ્યો. મનમાં ચટપટી થઇ રહી હતી કે ક્યારે કાશી રોશને ઉતરે અને ક્યારે જઈને રાસફાને ચરણે સર્વ હકીકત નિવેદન કરું.

પંચાનની અવસ્થા.

પંચાનની અવસ્થા જોઇ એક વાતની તો મારી સચોટ ખાતરી થતી જતી હતી.—કે આ ભેગી થયેલ નવશક્તિને જો તુરતજ સુસંયત અને વ્યવસ્થિત કરવામાં ન આવે તો આ શીખ મરણિયાઓ તકની વાટ જોયા વિના કાળેઅકાળે એવું કંઈક કરી બેસશે, કે એ એકત્રિત થયેલી સર્વ શક્તિ કંઈ પણ કાર્યસિદ્ધિ કરવાને બદલે

વ્યર્થજ છિન્નમિત્ર થઇ જશે.—અરે, આટલો હું સાવધ હતો, આટલો ચેતેલો હતો, તોયે અનંત શક્તિવાળા એ સર્વેશની ઇચ્છાએ એ શક્તિ આખરે તો રેલાઈજ ગઇ—ઢોળાઈજ ગઇ.—અલખત આ જગતનો વિકાસક્રમમાં તો સર્વ કંઈને સુયોગ્ય સ્થાન છેજ; તેમ એ પણ સાંકળનો એક આંકડોજ; એમ ગણીએ તો એ એક જૂદું દષ્ટિબિન્દુ ખરું. અસ્તુ.

ક્યારે જાઉં ખંગાળે ?

આમ વિચારો કરતાં કરતાં રસ્તેજ મેં તો ઠરાવેલું, કે જેમ બને તેમ જલદી દાદાને—રાસબિહારીને—એ બાળુ મોકલી આપવા; એટલુંજ નહિ, પણ અમારી બાળુ તરફ પણ સૈનિક વર્ગમાં કામ-કાજ શરૂ કરી દેવું. આટલા દિવસ એ તરફ ધ્યાન ન આપવાનાં કારણો તો આગળ બતાવીશ. મેં તો નિશ્ચય કર્યો, કે દાદાને પંજાબ મોકલી મારે એકદમ ખંગાળા તરફ દોટ મૂકવી. ધણી દિવસો થયાં મેં એ બાળુ પગ નહોતો મૂક્યો, અને ત્યાં જઈ કામ કરવાને હૈયું કૂદાકૂદ કરી રહ્યું હતું. એ બાળુ મને જવા દેવા માટે દાદાની પરવાનગી મેં ધણી વાર જાચેલી; પણ એનો નન્નો તે તન્નોજ રહેલો.

પંજાબ પૂરો થયો. જોડીયા પ્રાંતોમાંથી ગાડી સડસડાટ ચાલી જાય છે. સાંજનું ઝઝકણું પૂરું થવા આવ્યું છે. મારા ડબ્બામાં ઝાઝા કોઈ બેસાડ્યો હતા નહિ—અમે કુલ ત્રણ ચારેક હતા.

મહાયુદ્ધ અને લશ્કરભરતી.

એ જમાનામાં એવું એકે સ્થાન નહોતું, કે જ્યાં વીસમી સદીના મહા વિલક્ષણ કુરૂક્ષેત્ર વિષેની ચર્ચા ન ચાલતી હોય.

અમારા વચ્ચે પણ આપસઆપસમા વાતચીત કરતાં એજ વિષય શરૂ થયો. મેં એક સહ-એસાર (આ શબ્દ ભાષામાં ઉમેરવા જેવો નથી વાર?) ને પૂછ્યું:—કેમ, તમારા ગામમાં સિપાઇબરતી કેવા પાયા પર ચાલે છે?

એણે કહ્યું, “લાલચો, કાલાવાલા, અને ખટપટના તો પાર નથી; છતાં ભરતી તો નરમગરમજ ચાલે છે, એમાં શક નથી. સિપાઇઓ મેળવવાનું કામ કંઈક થઈ પડ્યું છે. ખૂબ ભારે ભારે પગારોની, અરે, એક મદિનાનો પગાર તો પહેલેથીજ આપી દેવાની પણ લાલચો ખતાવાય છે. ખૂદ મામલતદારો અને બીજા ઓધેદારો સિપાઇબરતીને માટે ગામેગામ અલખ જગાવતા નીકળી પડ્યા છે. અને જેઓ વધારે પ્રમાણમાં ભરતી કરે—કરાવે છે, તેમને બહુ સારી દલાલી પણ અપાયજ છે. પણ એટલેટલી ખટપટો છતાં લશ્કરમાં ઝાઝા નથી જોડાતા. સિપાઇ થવાની યોગ્યતા વાળા જુવાનિયાઓ એક ગામથી બીજો ગામ ભાગતા ફરે છે.”

“ત્યારે તો ઇચ્છા મુજબ સિપાઇઓ મળી નથી શકતા, એ વાત સાચી, કેમ?”

“અરે, ‘એ વાતનો ખ્યાલ તો આ વિગત તમે જાણશો ત્યારેજ આવશે, કે કેટલાક ગંધેડાઓ મોહમાં ફસાઈને જોડાયા બાદ બ્યારે નોકરીનું ખર્ચ સ્વરૂપ સમજાય છે, ત્યારે છોડવાની બહુ બહુ ઇચ્છા છતાં નોકરી છોડી શકતા નથી, અને પછી નાસવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એટલે પોલિસ મારફત ગિરફતાર થાય છે.”

પંજાબમાં પણ એવીજ ફજેતી થતી હોવાનું મેં સાંભળ્યું હતું.—ત્યાં પણ ભરતીનું કામ મન્દ પડી ગયું હતું.

પ્રજાની એકવૃત્તિ.

પરંતુ આજ જેળાએ એક ખીછ વસ્તુ પણ મારી ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહી નહિ. અને તે એ, કે હામહામ બધાં આ વાતો ચર્ચાતી, ત્યાં અબાણુવર્ગમાં તો શબ્દે શબ્દે ઇંગ્લેન્ડે પ્રત્યેનો ગુસ્સો -તિરસ્કાર તરી આવતો. એક કિસ્સો વણુંવું.

એક દિવસ કાશીમાં પત્યરના બાંધેલા એક ચોતરા પર ખેસી હતું એક હિન્દુસ્થાની સાથે કોઈક અગત વિષયની વાતચીત કરી રહ્યો હતો. પાસેજ એક ખેડૂત ઘાસ કાપતો હતો. અચાનક અમારી પાસે આવીને તે હસતાં હસતા કહે, “બાપુ, ઇંગ્લેન્ડનું રાજ હવે રહેશે ખરું?”

મેં પૂછ્યું, “તને કેમ લાગે છે વાર?”

“બાપુજી, હવે તો ઇંગ્લેન્ડનું રાજ ચાલુ રહે એમ લાગતું નથી.—એમનો સમય હવે બરાઈ ચૂક્યો લાગે છે. જરમનો ક્યારે આવશે?”

મેં તેને તુરતજ સમજાવ્યું, કે જરમનો અહિં આવ્યાથી આપણને કોઈજ નાતનો ફાયદો નથી. પણ તે તો જીહજી લઈને ખેડો, “નહિ, નહિ બાપુજી! ઇંગ્લેન્ડ લોકોનું રાજ ઇન્સાફી રીતે નથી ચાલતું. એ તો હવે આટલેથી પતે એજ ઠીક છે.”

પછી મારે તેને જે સમજાવવું હતું તે મેં સમજાવ્યું. તેની ચર્ચા અહિં આપણની જરૂર નથી જોતો. પણ એટલું ખરું, કે આવો આ અબાણુ ખેડૂત પણ તેના વિચારોમાં “બાપુ” હકાર ન પૂરે તો તેની ઉપર ગુસ્સો થાય—એટલી પોતાના વિચારોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો.

પોલિસનો ત્રાસ

પંખળ મેલ બરાબર ત્રણેક વાગે કાશી આવી લાગ્યો. તે વેળા મારા ઉપર જસૂસો અને છૂપી પોલિસોનો ખૂબ પ્રેમ (1) હતો. રહવારના પહેારથી માંડી લગભગ નવદશ વાગ્યા સુધી એ હતુમાન-જીઓ મારા ઘરના દરવાજાની સામે અથવા તો આસપાસમાંજ કંઈ સ્થળે બેસી રહે અને હું જ્યાં જ્યાં જાઉં ત્યાં ત્યાં મારી પાછળ મારા પડછાયા કરતાં પણ વધારે ઝીણવટથી ફર્યા કરે. હું ઘર બહાર ન નીકળું, તો મારી મુલાકાતે આવનારાઓને પણ તેમના તરફથી કંઈને કંઈ ત્રાસ થતો તો ખરોજ. પોલિસોએ જાણવું જોઈએ કે ફક્તાણીની સાથે મારે ગાંઠો સંબંધ છે, એટલે થઈ ચૂકયું ! તેની દશા બરાબર મારા જેવીજ થવાની.

એ પે એક જમાનો હતો, જ્યારે મારા જેવા સાથે બળતું હજવું એ પણ એક સરકારી ગુન્હો હતો !

પોલિસની અફલાતૂન ચતુરાઈ

પણ—

પણ એવા એવા કરડા સરકારી પહેરા હેઠળ પણ પ્રત્યેક જાતનું કામકાજ નિયમિત અને હમ્મેશની રીત મુજબ કરતાં અમને આવડતું. એટલેટલા જાપતા હેઠળજ અમે બંગાળથી બોમ્બ રિવોલ્વર કાશી આણેલાં અને કાશીથી પંખળને જુદે જુદે મથકે પહોંચાડેલા. —કહો, સરકારી પોલિસની કેવીક ચતુરાઈ હશે ? જસૂસની આંખમાં ધૂળ નાંખવી અને તેને હયેલીમાં ધોળે દિવસે પણ ચાંદ બતાવવો એ કામ અમને તો બચ્ચાં બેલ જેટલું સરળજ લાગતું.

શરને માથે સવાશેર

કેવી રીતે અમે સરકારનો આવો કડક નાપતો પણ વટાવી દેતા તેનો સ્ટેન્ડસાજ ખ્યાલ આપુ, અને પછીજ આગળ ચાલુ.

ધરની બહાર નીકળવાનો સમય અમે બહુજ અતુરાધપૂર્વક અને વિચાર કર્યા બાદજ સાધતા, કે જેથી પહેરા પર બેઠેલા માણસને જરાયે ખચર પણ ન પડે. છતાં કોઈ કારણસર તેમની બાજુમાંજ બહાર નીકળવું પડે અને તે પીછો પકડે, તો તે વેળા જુદીજ સુક્તિ લડાવતા. તે વેળા મંડળનું બળવાબાજીનું કામકાજજ ન કરતાં, આમ તેમ કોઈ બીજાને ત્યાંજ જઈ આવવું, કે બજારમાં આંટા મારવા, અથવા તો કંઈ બીજુંજ દુનિયાદારીનું સાદુંસીધું કામ પાર પાડવું એવી જાતનો ક્રમ રાખેલો હતો. ધરનાં લોક મનમાં વિચારે, - કે “ઓહો, આજે કંઈ શસ્ત્રી ખૂબ વહેવાર બની ગયો ને ?” * તેમ ન અને તો કારમાછકલ પુસ્તકાલયમાં જઈ ચોપડાં ઉઘલાવી કે ચોપાનિયાંઓ-પેપરો વાંચી ઘેર પાછો ફરતો.

ખાસ કરીને ઉનાળામાં તો એ પ્રમાણે ખૂબ તરેહથી રખડ-પટ્ટી કર્યા બાદ ઘેર આવી માથામાં તેલફૂલેલ લગાવી, ચોળી, ગંગા મૈયાના પુણ્યજળમાં ડૂબકી મારવા પડતો, અને બાપડા હનુમાનજીને જરા નિરાંતે કરવા દેતો. મારી પાછળ ફરતાં ભટકતાં તેના પગનો કંઈ ઓછો ફૂચો થતો હતો ? !

* શસ્ત્રીબાબુની તે વેળા કેવળ વિદ્યાર્થી અવસ્થા અને કાચી ઉમ્મરજ હતી.

સંતાકુકડીની રમત

એટલી વાત તો જાણાવવી જોઈએ કે આ સરકારી જાસૂસનો કોઈ જાતનો અંગત વિરાધભાવ કોઈની સાથે ન હતો; અમારી જ્યારે સામસામી “દુપટેદુપટ” મળતી અને પરસ્પર-તારામૈત્રક રચાતું ત્યારે નવજુવાન પતિપત્ની પેઠે અમે જાંતે હસ્યા વિના નજ રહેતા. વળી કોઈ વાર ત્રીજા માળની બારી ઉઘાડી હું બહાર ડોકાઈ કરતો, કે જોઈ તો ખરે, જનાબ શું કરે છે ? તે વેળા તે જો મને જુએ તો બાપડો શરમાઈ જાય અને મન્દ હાસ્ય કરી ધીમે ધીમે આમ તેમ ફરવા-રખડવા નીકળી પડે. આવી સંતાકુકડી રમતાં અમને તો બારે મઝાજ પડતી. જ્યારે જ્યારે એની આંખમાં ધૂળ નાંખવાનો પ્રયત્ન સફળ થતો ત્યારે ત્યારે બારે ખુશાલી ઉપ-જ્યા શિવાય રહેતી નહિ. કદાચ પ્રયત્ન નકામો જાય તો યે થોડી ઘણી રમૂજ પેદા થતી. પરંતુ કોઈકવાર તેમના પહેરાને લીધેજ કોઈ ખાસ અગત્યની યોજના બાંધી પડતી, ત્યારે તો એમના ઉપર ખરેખરો ગુસ્સો ચઢતો.

“કેવળ ગમ્મત ખાતર !”

ઘણીયે વાર હું તેને સમજાવતો, કે “માઝરે, તું તારે તારી નોકરી બલે કોઈ ઉપાયે ખડી રાખ. પણ આમ રાતદહાડો ઘરની બહાર ફરવાજા આગળ પડ્યાપાથર્યા રહેવું એ ઠીક નથી. ઘરનાં માથુસો કે પાડપોડાશીઓ શેા વિચાર કરે ? અને જો, નામદારસમ-શેર બહાદૂર સરકારને તો લાગે છે કે હું કોણુ જાણુ કેવાંક ભયંકર કામમાં ગૂંચવાયેલો છું. પણ તેનો એ ખ્યાલ કેવળ જૂલભરેલો છે.

તું ગરીબ માણસ, તારી નોકરી બંધે ચલાવ્યાં કર પણ નાહક મને વારંવાર ચિદવીશ નહિ.”

અપવાદ રૂપે—

આવા જનસૂસોમાંના કેટલાક તો બહુ બલા, પરમેશ્વરનાજ માણસ હતા. તેઓ અમારી સાથે એટલી નમનતાપૂર્વક અને માયા-ગુતાથી વાત કરતા, કે તેમના પર મને જરાયે ગુસ્સો ન ચડતાં કેવળ દયા અને અનુકંપાની લાગણીજ થઈ આવતી. તેઓ પણ પછી તો બહુ તકલીફ ન લેતાં, સાંજે માત્ર હું કાશીમાં છું કે નહિ તેની તલાશ કરતા, અને બાકીનો વખત તો પાસેનીજ ગલીમાં કે મોટા રસ્તાપરની કોઈ દુકાને બેસી ગપ્પાં સપ્પાં હાંક્યા કરતા. અલબત્ત, મને પાસેથી નીકળતો જૂએ, તો તો તેમને પીછો પકડ્યા શિવાય ચાલતુંજ નહિ.

ભોગ આપડાના !

અરે, એક તો એવો મજેસો કે જાણે મારો સાત જનમનો દુરમન ન હોય તેવી ચીવડતાથી જ મારો પીછો પકડતો. તેને જરા-જરા મેદાન આપવામાં હું પણ કંઈ કચાશ રાખતો નહિ. આમથી તેમ ખોટો ખોટોજ બટકાવ્યા કરતો; એક ગલીમાંથી બીજામાં, બીજામાંથી ત્રીજામાં, ત્રીજામાંથી વળી કોઈ બીજેજ રસ્તે નીકળી માણસોના ટોળામાં બળી જઈ ગમે ત્યાં છોક અંતર્ધાન થઈ જતો, અને એને ડાચું વકાસીને વિચારમાં પડી જવું પડતું. અને ભોગજોગે એવી સ્થિતિમાં કોઈ દારોગાની નજર પડી—મને છૂટો, કોઈ હનુ-માનજ રૂપી પૂંછડા શિવાય બટકતો દીકો, અથવા એને એમ માયું

ખંજવાળતો બાળ્યો, કે બસ થઈ ચૂક્યું? એને થોડાઘણો ખાટો મીઠો સવાદ આખવાતું મળતું!

ચાંચો લાલ.

અને આવા જુદી જુદી તરેહના નસસોની સાથે આમ સંતાકુકડી રમવાના અનુભવને પરિણામે અમને એક બહુ સરસ લાભ થયો હતો. અમે એકજ મિનિટમાં કોઈપણ માણસ નસસ છે કે કેમ તે ઝોળખી કાઢતા. હવે તો બંધી વાત ખુલ્લેખુલ્લી બહાર પડી છે, પણ છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે સરકારે જાણવું જોઈએ કે સાચેજ, અમે કદિપણ સરકારની પોલિસના એવા પહેરાને લીધે ગભરાયા નથી કે અમારું કોઈપણ કામ અટક્યું કે વિફળ નીવડ્યું નથી. માત્ર અમારી પાછળ ફરવાથી પોલિસને એકપણ નવા માણસનો પતો કે બાળ મળ્યાં નથી. જ્યારે અમારી ઉપર તેમનો સખત જપતો ચાલુ હતો ત્યારેજ બોમ્બ અને રિવોલ્વર લઈને કાશીના જુદા જુદા લતાઓમાં ટું જઈ આવ્યો છું, કાશીમાં બહારથી એવી વસ્તુઓ આણી છે અને કાશીની બહાર મોકલી પણ છે.

હથેળીમાં ચાંદ.

એક દિવસ સહવારના પહોરમાં હું ઘેર આવતો હતો. આવીને જોઈ હું તો દરવાજા પાસેજ દારોગાજી ઉભેલા, અને સાથે તેનો એક અનુચર પણ હતો.

મને જોઈ હસતાં હસતાં પાસે આવીને તેઓ ઉભા, મેં પણ તેમની સાથે હાસ્યપ્રકુલ વદનેજ વાર્તાલાપ માંડ્યો.

“કેમ ક્યાં ગયા હતા? સહવારની ઠંડકમાં ફરવા નીકળ્યા હતા કે શું?”

“હા, આ જરા લટાર મારી આવ્યો.”

“ઓ હો, જોઈ જોઈ, આ શું છે?” એમ કહી તેણે મારી પાસે એક ચોપડીઓનું જોસ્તાન હતું, તેમાંની ચોપડી પ્રત્યે આંગળી ચિંધી. મેં તુરતજ તે ચોપડી કાઢી એના હાથમાં મૂકી. તેમાં બીજું હતું ચે શું? નેપોલિયનનાં કેટલાંક સુપ્રસિદ્ધ સદ્વાક્યો અને કેટલાક બીજા મહાપુરુષોના ખાસ ચૂટેલા જીવનપ્રસંગોની વિગતો શિવાય એમાં બીજું કશુંયે ન હતું. ચોપડીને ચૂંટીને જોયા બાદ તેણે મને પાછી આપી અને પછી હસતા હસતા અંમે છૂટા પડ્યા. બાપડાને શું ખબર, કે જરાબર એજ વખતે, મારા કોઠના અન્દરના નીચેના ગજવામાં ગનકોટન અને એવાજ બીજા ભયાનક પદાર્થો છત્તાછત્ત ભરેલા હતા!!!

જસૂસ કેમ ઓળખાય?

હવે દૂરથીજ જસૂસને હું કેવી રીતે ઓળખી જઈ શકું છું તે બતાવું.

સાધારણ પોલિસ તો તેના ખૂટ પરથીજ ઓળખાઈ જાય છે. વર્ણા ધણી વાર તેના માથા પરની ટોપી, ચાલવાની લઢણ, હાથમાં લાકડી ઝાલવાની પદ્ધતિ વિગેરે એવી વિશિષ્ટ પ્રકૃતિનાં હોય છે, કે અમારી ટેવાયેલી આંખો સમક્ષ તે કદિ છૂપાંજ ન રહી શકે. કેટલીક વાર તેમની સાથેના સોબતીઓ પરથી પણ તેમનો ધંધો પકડાઈ આવતો.

પડી ટેવ તે તો-?

મોટા રસ્તા પર ચાલતી વેળા અમુક રીતે અવલોકન કરવાની ટેવ અમને એવી તો સજડ પડી ગઈ હતી. કે જેલથી પાછા ફર્યા બાદ પણ ઘણો વખત સુધી અનાયાસેજ તેવી જાતનું વર્તન મારાથી થઈ જતું.

રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં અચાનક એક સ્થળે કોઈકની સાથે વાત કરતાં ઉભા રહી જવું, અને આગળ પાછળ જોવું, કે કોઈ પછવાડે આવે છે ખરું કે કેમ? એવી મને ટેવજ પડેલી. અરે, એ વેળાએ પણ, રસ્તે ઉભા રહીને પાછળ પાછળ તાકીને જોવાનો મારો હેતુ કે અર્થ જ ન સમજે એવા કેટલાઓ તો મારી ઠેકડી ખનાવતા અને તેમાં મને રમૂજ મળતી. તેમ નહિ, તો કેટલીક વાર કોઈની દુકાને કોઈ કામની વસ્તુ ખરીદવાને મિથે કે એવાજ કોઈ નજીવા ખ્દાના હેઠળ ખેસી જઈ આગલી પાછલી દુરખીન ફેંકી લીધા શિવાય મને ચાલતું નહિ. સદાસર્વદા મારા મનમાં એ લગતી તો રહેતીજ, કે રહેજસાજ ગફલત પણ થઈ, તો માત્ર એક મુરખને લીધે આખો બળવાખોર સંપ્રદાયજ હવામાં ઉડી જશે એ નડકી છે.

પોલિસ—માશૂક

પરંતુ રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં એકાદ ટેકાણે પણ થોડી વેળા ઉભા રહેવાનો ડોળ કર્યા શિવાય તો હું કદિજ પાછો ફરતો નહિ. એકનું એકજ સ્નેહાળ મુખકું બે ચાર વાર દેખાય એટલે મને તેના ઉપર એકદમ હેત ઉભરાઈ આવતું, અને તેની ચોકસ ખાતરી કરવા માટે હું એકાદ નાનકડી નિર્જન ગલીપૂચીમાં ખેસી જતો. એ રીતે

કયાં તો મારી એ માથૂકનો ખુરખો ખુલ્લો પડી જતો અથવા તેને પોતાનું અનિસારિકાપણું તજી દેવું પડતું.

આવી રીતે કેઈ જનસૂત્ર પંજામાં સપડાય એટલે તેને હાથતાળી આપવી એજ માફ પ્રથમ કર્તવ્ય બની રહેતું. અને તેમ કરવા માટે મારી પાસે યુક્તિ એ હતી, કે ઉજ્જડ રસ્તાઓ પર થોડો વખત હેરાફેરા કર્યા બાદ કોઈ ખૂબ આવજા અને ધમાલવાળા રસ્તા પર નીકળી પડી જનમંડળીમાં ભળી જઈ છૂપાઈ જવું. એ શિવાય, ધર બહાર નીકળવાનો વખત સાધવામાં બહુ વિચારશક્તિ દોડાવવી પડતી અને કેટલીક વાર મળરકે અધારામાંજ બહાર નીકળી જવું પડતું. એમ કરતો, ત્યારે ઘેર પાછા ફરતી વેળા માલમ પડતું કે મારો જનસૂત્ર હું ધરમાંજ છું મારી, ધર બહાર એડો એડો બગાસાં ખાયાં કરે છે!

પોલિસની સાથે મારો આંતર સંબંધ હતા.

કાશીની પ્રવૃત્તિ

હીક. હવે આગળ.

હું ત્રણ વાગે કાશી આવી પહોંચ્યો અને જનસૂત્રી નગર ચૂકાવી ઘેર ગયો અને ત્યાંથી પાછો દાદાને મુકામે ઉપડ્યો તે વેળા રાસબિહારી કાશીમાંજ હતા. પોલિસને એ વાતની કે અમારી હિલચાલની જરા ગંધ પણ નહોતી. '

દાદાની સાથે મસલત કરતાં એમ ઠંડું કે જોડીઆ પ્રાંતોના લસકરીઓમાં બળવાનું પ્રચારકાર્ય શરૂ કરી દેવું અને એ બાબતની ખબર તુરતજ બંગાળે પણ પહોંચાડવી.

હવે હું ડીસેમ્બરની રાહ જોવા લાગ્યો. કારણ પૃથ્વીસિંહની સાથે મુલાકાત થઈ ગયા બાદજ બંગાળા તરફ વિદાય થવું, એ જાતનો કાર્યક્રમ ગોઠવાયો હતો. એ દરમિયાન કાશીના લશ્કરી બરાખોમાં કેવી રીતે પગપેસારો મેળવવો તેની બારી હું ખેળવા લાગ્યો.

લંગાણનાં બીજ

બેએક દિવસ રહીને નીચેની વાત મેં છાપાંઓમાં વાંચી:

કોઈ એક અમેરિકન શીખ ટાંગામાં બેસી ગામ જતો હતો. છૂપી પોલિસને શક આવ્યો. એટલે તે તેની પાછળ પડ્યા અને તેને પકડતાં તેની પાસેથી રિવોલ્વરો વિગેરે મળી આવ્યું. પણ એને પકડવાનું કામ મોંઘું તો પડીજ ગયું. તેણે ગોળી છોડવાથી એક પોલિસ સજ્જડ થવાયો. પછી ખબર મળી કે એ શીખ એકસ કોઇક ત્રિજેરી લૂટવા સાર્જન નીકળી પડ્યો હતો. પણ એનામાં એાછી કુશળતા એટલે એને જોતાંજ પોલિસને એના ઉપર શક ઉપજ્યો.

આ મામલામાં તો અમલોકે પણ પોલિસને મદદ આપી હતી. અલખત, તેમનો ખ્યાલ એવો હતો, કે પોલિસ આવા (સામાન્ય) ચોર ડાકુઓ (૧) ને પકડે છે તો તેને મદદ શા સાર ન આપવી ?

ખારાસિંગની પરહેજ.

બીજો એક કિસ્સો સુણાવું-તે વેળા તો અમારી આખીયે યોજના ધૂળમાં પણ મળીજ ગયેલી હતી.

પંજાબમાં પકડાપકડીની ધૂમ મચી રહી હતી. બાકી ખારાસિંહ નામના નવજુવાન પંજાબીને પકડવા માટે પોલિસની દોડાદોડી ચાલુ હતી. અકસ્માત એક દિવસ એક પોલિસ ઘેડેસવાર એક જુવાનને

પકડવાને તેની પાછળ વાયુવેગે દોડતો નજરે પડ્યો. એમ ને એમ પેલા જુવાને ત્રણ માઇલ સુધી તો ખેંચ્યું. ઘોડાની સાથે હરિદ્વારમાં ટકાય એમ તો હતુંજ નહિ. એટલામાં અધૂરામાં પૂરું તે જુવાનનોજ કોઇ ગામભાઇ વચ્ચે કાંટા રૂપે આવીને ઝીંકાયો, અને પેલાનો રસ્તો તેણે ઘેર્યો. મિનિટ માત્રમાં તો પેલા ઘોડેસવારે બાઈ પ્યારાસિંહના હાથમાં હાથકડી પહેરાવી દીધી. ન્યારે ગામલોકે જાણ્યું, કે આ પકડાવી દીધેલો માણસ કોઇ સાધારણ ડાકુ કે ફાંસીઓ નહોતો, પણ તેમનોજ વહાલો અને સુપરિચિત બાઇ “પ્યારે” હતો. ત્યારે લેમનાં દુઃખદરદનો પાર રહ્યા નહિ !

આ બાઇ પ્યારાસિંહની સાથે જે કોઇને પરિચય થયેલો, જમને એના સમાગમનો લાભ મળેલો, તે સૌ એનાં આસ્થિની મીઠાશ અને સ્વભાવની સુંદરતા પર દિદા થયેલાં. બધાં કહેતાં, કે એનું નામ “પ્યારા” ખરેખર સાર્થકજ છે. એની નમ્રતાનો પાર નહોતો, અને એનો શાન્ત, સુશીલ સ્વભાવ અને નેજસ્તી પ્રતિભા બધાંને મોહ પમાડતાં ગામલોક બધાં એના પર વહાલથી ઉભરાતાં—છતાં એજ ગામલોકને હાથે બાગ્યવિધાતાએ એ પ્યારાસિંહને પકડાવી દેવડાવ્યો ! અસ્તુ.

પંજાબમાં આ પ્રમાણે પરહેઝગીરીનું પ્રકરણ શરૂ થયેલું જોઈ હું રહેજ ગમરાયો. દરેક મિનિટે મને થતું કે આવી મહાસધિ રહેજસાજ બૂલચૂક કે ગફલતથી એળે જવી નજ જોઇએ. અમારી ટાળકીમાંના એકાદ બે ચતુર જુવાન વીરોને પણ મેં આ વિષયમાં ચેતાવી દેવાનું દુરસ્ત ધાયું અને ત્યાર બાદ બીજી કોઇ પણ બાબતો તરફ લક્ષ રાખ્યા વિના કેવળ લસકરને ફોડવાના કાર્યમાંજ અમારી

અંધી શક્તિ રેડી દેવી એમ પણ ઠરાવ કર્યો.

એક દિવસ હું અને એક મરાડી વીર લશ્કરી બરાબ તરફ ગયા. બરાબ તરફ સીધા ન જતાં પહેલાં તો અમે કેન્ટોન્મેન્ટ સ્ટેશન પર જઈ લાગ્યા. કારણ કે કદાચ કોઈ અમારો પીછો પકડતું હોય, તોપણ અમારો બરાબ તરફ જવાનો હેતુ તે કળી ન જાય, તેજ ઘટ. સ્ટેશને પહોંચ્યા બાદ ધીમેધીમે રેલવેને પાટે પાટે અમે બરાબ તરફ પ્રયાણ કર્યું. આવી રીતે કરવાથી કોઈ પણ માશુક પાછળ છે કે કેમ તે જાણી જવું બહુ સહેલું થઈ પડે એવીજ સગવડ હતી. કારણ રેલપાટે આસપાસ અમારી જાણુ શિવાય કોઈ અમારો પીછો પકડી શકે એમ તો હતુંજ નહિ. અને એ પણ ચોક્કસ, કે લશ્કરમાં જતી આવતી વેળા અમારો પીછો કોઈ પકડતું નહોતું. રેલની લાઇન લશ્કરી બરાબોની પાસે થઈને, મોટા ધોરી રસ્તો કાપીને આગળ ચાલી જાય છે.

એ ધોરી રસ્તાના વાંક આગળ આવીને અમે જોયું, તો જાણ્યું, કે એ શીખ નવજુવાનો લશ્કરી બરાબમાંથી નીકળી બનતાં સુધી બજારની દિશામાં જઈ રહ્યા છે. અમે તેમની પાસે ગયા એટલે તેઓ તરતજ ઉભા થઈ રહ્યા. તેમની પાસે જઈને અમે પણ ભાતભાતની પૂછપરછ ચલાવી. તમે મૂળ કયાંના? તમારી પદ્ધતિ કયાં? તમારો નાયક કોણ છે? પહેલાં તમે શું કરતા? હમણાં બદલી ફરતી થશે ખરી? વિગેરે સવાલોનો ઘોઘમાર અમે તેમના તરફ રેલાવ્યો. વળી ઇંગ્રેજ બરાબોમાં કેટલું લશ્કર છે, તેઓ ક્યારના મુકામ કરી પડ્યા છે, અને કેટલા દિવસ હજુ પડ્યાપાથર્યા રહેશે, એ બાબતની તલાશ કરવા માટે અમે મુદ્દાસરના સવાલો પણ

પૂછીજ લીધા.

અગારી બધીયે વાતોનો રીતસર અને યોગ્ય ખુલાસો કર્યા બાદ તેમણે મહાં મલકાવીને પૂછ્યું, “ કેમ, શું વિચાર ધાર્યો છે ? આટઆટલી ચોકસાઈથી તપાસ કરો છો, તે અમારા પર મધરાતે છાપો તો નથી મારવો ને ! ”

અમેયે ખડખડ હસી પડ્યા. તેમના મનમાંની શંકા ડાકણી અમારા હાસ્યને ચમકારે તદનજ ઉડી જાય એવી રીતે અમે હાસ્ય કર્યું. તે પછી તેઓ પોતાને રસ્તે પડ્યા, અને અમે જરાખની પાસે થઈને ચાલવા લાગ્યા. જરાખની અન્દર ઘૂસી જવાની હિમ્મત હજી ચાલતી નહોતી.

થોડી વારે એક બીજો શીખ રસ્તે મળ્યો.

“ જય ગુરૂ ! જય ગુરૂ ! x x x હવાલદારજીનો મુકામ કયો બાજુ હશે વાર ? ” અમે હવાલદારનું નામ લઈને તેની પાસે પૃચ્છા કરી.

“ એહો ! ” તેના વદનપર સ્મિત ફરડ્યું; “ પે...લે, ખજી થઈને જાઓ ” આંગળીથી બતાવીને—“ તમે જરાખર ધારેલે ટેકાણે પહોંચી જશો. ”

અમારો મુદ્દો પાર પડ્યો. એટલું તો સ્પષ્ટ સમજતું કે સામાન્ય આમવર્ગના લોકોનો પણ આ લશ્કરી જરાખોમાં અવર જવરતો ચાલીજ શકે છે. તે બાજતમાં કોઈ પ્રકારની બન્ધી છે નહિ.

છતાં તે દિવસે તો હિમ્મત નજ ચાલી. કોઈના સીધા અને થોડામણા પણ અંગત પરિચય શિવાય જરાખમાં ઘૂસવાનું ફાવશે નહિજ એમ અમારી ખાતરી હતી. એટલે દેશી તેમજ ગોરા લશ્કર વિષે મળી શકે એટલી તમામ માહિતી મેળવીને અમે ઘર તરફ વળ્યા.

મારા કિત્સાહનો પાર નહોતો! “હાં!....ત્યારે કાશીમાંયે શીખ લશ્કરની છાવણી છે ખરી!” પંખળના મારા અનુભવે એટલું શીખ્યો હતો, કે શીખોને કિતેજિત કરવાનું કામ ભારે રહેલું છે. થોડા દિવસ વધારે આ શીખોનો મુકામ અહિં ટકી રહે, તો પંખળથી તેમનીજ જાતિના કેટલાક આગેવાનોને તેડાવી મંગાવી તેમના દ્વારા કાર્ય-સિદ્ધિનાં ધણાંએક પગથિયાં ખૂશીથી પાર પાડી શકાય. બસ! તે દિવસે તો મારી મોટામાં મોટી આકાંક્ષા એજ થઇ પડી કે આ શીખ સૈન્ય હવે કેટલોક કાળ આજ સ્થળે માળી નાંખે તો ભારે તાલ આવે! એવી આકાંક્ષા ઉપર એ જરા સ્વાભાવિક હતું. કારણ એ અરસામાં કોઇપણ એક ટુકડીને એકી સ્થળે વધુ ટકવા ન દેવાની નીતિનો અમલ પૂર પહારમાં જારી હતો. આ ટુકડી પણ કંઇકંઘ ગામનાં પાણી પી આવેલી હતી, એટલે ક્યાં પળે તે ક્યાં ગેય થઇ જશે, એ વિષે જરાયે ભરોસો નહોતો!

એવે તો પમી ડીસેબ્બર આવી પડી!

વખતસર હું તો સ્ટેશને જઇ પહોંચ્યો. ધમધમાટ પંખળમેલે છાપરામાં પ્રવેશ કર્યો. પંખળ મેલના ઈંછનને જોઇ મારા મનમાં પણ કંઇ કંઇ તરંગો સ્ફુર્યા. અમારી જળવાની તૈયારીમાં ઈંછનદેવનો પાઠ પણ કંઇ નાનાસના મહત્વનો ન ગણાય! બહુવાહને શેષનાગને બાણ સાથે ચિટ્ટી મોકલી, કે મયાં પડેલા અર્જુનને સજ્જન કરવા અમૃત ધડો મોકલી આપે! આ ઈંછન પણ જાણે એવું ચિટ્ટી વહી આણનાઈ અને યુદ્ધ જગવનાઈ બાણ નહોયા! એમ હું વિચારી રહ્યો હતો! હમણાંજ જળવાના તણખા આ પ્રાંતમાંયે વેરાશે!

બહુ બહુ ખોળ કરી, પણ પૃથ્વીસિંહ ક્યાં?

એ રામ એના એ !

મારા ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. અરે, રામ! પંજળીઓ આમજ સ્વતંત્રતા લેશે કે? હવે શું કરવું?

એની તપાસમાં તે કેટલોક વખત ગાળવો? હું પહોંચ્યો દાદા પાસે.

“ કેમ શયીન! શા સમાચાર ? ”

“ આફતના! મેલ ખાત્રી!...”

“ ના ના ?! ચોકસ તપાસ કરી હતી ? ”

“ મારા સમ! એ તરફનું ચલિયું ફરક્યું નથી! કંઈ નવું ઇદતૂતિયમ તો નહિ નીપજ્યું હોય ને ? ”

“ જરે જા! કંઈ અડચણ આવી હશે; એ તો આ નહિ ને ખીજી ગાડીમાં આવશે! તપાસ કરજો.”

પણ એ રામ એના એ !

એ દિવસ લાગણાગટ રોશને મેં તપાસ કર્યા કીધી પણ પરિણામે શૂન્યમ.

(૫)

રાસબિહારી.

દાદાની સલાહ મુજબ હવે વધુ લીઝ કરવી યોગ્ય ન ધારી હું તો બંગાળે ઉપડયો.

સાચું કહીએ તો તો દાદાજી સારા ઉત્તર ભારતની બળવાની તૈયારીના ખરેખરા આગેવાન, હોં! છતાં અમારા મંડળની ચાલતી આવેલી રૂઢિ અનુસાર અમારો કાર્યક્રમ અમારે બીજા એક બે જાણુને પણ બતાવવો પડતો. રાસબિહારી, પહેલાં તો બીજા ઘણાએકની પેઠે કેવળ અતિ સાધારણ અને હુદ્ર કાર્યવાહકજી હતા; પણ પોતાની અદ્ભુત કાર્યકુશળતા અને પ્રચંડ શક્તિને બળે બીજાઓના ધ્યાનમાં આવે ન આવે તે પહેલાંજ એમણે કામનો સઘળોજ બોળો પોતાને માથે ઉપાડી લીધો અને પોતાનું તૂર ચમકાવ્યું. અસ્તુ. પણ એ તો આપણે આડા ઉતર્યા—

કલકત્તાનું કામકાજ.

એ વેળા અમારા મંડળનું પ્રચારકાર્ય પૂર્વ બંગાળના છેલ્લા સિમાડાઓ વટાવી પંજાબ તરફ ધસારો કરવાની તૈયારીમાં હતું.

અમારા મુખ્ય આગેવાનો તેમજ પૂર્વ બંગાળના કેટલાક નેતાઓને પંજળની ચાલૂ પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરવા સારૂં હું બંગાળે આવ્યો હતો. પણ મને કલકત્તામાં તો કોઈની સાથે મુલાકાત ન થઈ. કેવળ યોગ્ય સ્થળે મેં એટલો સંદેશો પહોંચાડી દીધો, કે જેમ બને તેમ જલદી અત્રેથી એકાદેક જણે કાશી આવી જવું જોઈએ. સારખાદ મથકના આગેવાનો પાસે જઈ પંજળની સર્વ પરિસ્થિતિઓથી મેં તેમને સંપૂર્ણ રીતે પરિચિત કર્યાં.

તેમના હૃદયમાં તો ઉત્સાહ અને ઉમંગની છોળ ઉડતી હતી. ઉભરાતી હતી! પણ મને તે ઉભરો એટલો બધો આવેશમય ભાસ્યો, કે તેના ચિરસ્થાયીપણા વિશે તો મારા મનમાં ભયજ પેંઠો! વાતો કરતાં કંઈકંઈ રાતોની રાતો અમે વીતાડી.

ખરેખર જો બળવો જાગે, અને કદા ખાસ સંજોગોસર સામી છાતીએ જીલ્લ કરવાનું માંડી વાળી પાછું હઠવું પડે તો ક્યાં આશરો શોધવો; એ વેળા ખાધખોરાકી માટે શી શી જોગવાઈ કરવી; અને છૂટા છૂટા વિખરાઈ જવા છતાં એક સૂત્ર રૂપે કેવી રીતે સંકળાઈ રહેવું વિગેરે જીલ્લ જીલ્લ વિષયોની લાંબી ચર્ચાઓ અત્રે આપવી હું દુસ્તન નથી ધારતો. તે વેળા પણ પરદેશથી કંઈકંઈ શીખ ટાળાં દેશ ફરતાં-કલકત્તે ઉતરી, થોડા દિવસ ત્યાં ગાળી પછી પંજળ રવાના થતાં. આ શીખ ટાળાંઓ સાથે ભળવા હળવાની અને તેમને આપણામાં ભેળવવાની પેરવી કરવીજ જોઈએ એવી આગેવાનોને મેં ખાસ બલામણુ કરી. અને પછી એ ચર્ચા પણ ચલાવી, કે જલદી પુષ્કળ યોગ્યગોળા તૈયાર કરવાની અને તેને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા યોજવાની ખાસ જરૂર છેજ.

કુરબાનીની ચર્ચા.

છેવટે જૂની પુરાણી છતાંયે હમ્મેશની નવી આત્મત્યાગની ચર્ચા પણ ઝામીજ. કુરબાનીના યોગની એ મહાકથા જ્યારે મંડાતી ત્યારે તે પૂરીજ ન થતી! પથ જૂદા હોય, આદર્શ પણ જૂદા હોય, પણ આ એક કથા તો સૌ કોઈને મોઢે નવે નવે પોશાકે પણ એકને એક દેહ ધારણ કરી નીકળતી. એકજ ભાવનાથી રમાયેલા, એકજ રસ્તાના મુસાફરો છતાં અમારામાં માંહોમાંહે કદકદ વિચાર-ભેદ હતા-કદકદ તફાવત હતા. ગાનારો એકજ સૂર આલાપી રહ્યા છે, પણ તેની જુદા જુદા સાંભળનારાઓ પર કેવી ભાતભાતની અસર પડે છે! તેમાં એકતાયે છે—બિન્નતા પણ છે. જે આદર્શથી પ્રેરાઈ અમે સ્વાતંત્ર્યવાદીઓ અંગત અને બેળું જીવન માળી રહ્યા હતા, તેના મોર્ગ એકજ સ્થળેથી નીકળવા છતાં જુદી જુદી જનના ઘાટઘટમમાં ઉછાળા મારી રહ્યાં હતાં. કેટકેટલી વેળા એવું બનતું કે અમારા એ તરંગો વચ્ચેનો તફાવત માંહોમાંહે ખૂબ ચર્ચાતો, ચૂંચાતો ને એ ચર્ચા-ચૂંચણમાં અખડ રાત્રિ વહી જતી, છતાં પરસ્પર વિચારો જેના તે રહેતા. ને સફાર પડી જતી એટલે બહાર જવાનું થતું, તે વેળા સમજતું કે રાત્રે કરેલી માથાફાડને લીધે પગ અને આંખો કેવો ફડફડાટ અને બળવો આરંભે છે! અમારા શકનો પાર ન રહેતો. પહોર પૂરો ફાટે તે પહેલાંજ સૌ સાંને રસ્તે પડતા અને પછી પોતપોતાના કામમાં એવા તો ગૂંથાઈ જતા, કે આગલી રાતની ચર્ચા તો વિસારેજ પડતી અને કેટલાયે દિવસોના માળા પછો કદાચ ઉપડતી. એ પ્રમાણે હૈયાનો ઉમગ અને કામ કરવાનો ઉત્સાહ અમારા જીવનને ચિત્રવિચિત્ર રંગે રંગતો.

(૬)

પલટણવાળા સાથે પરિચય.

કાશી આળ્યો તો દાદા પાસેથી ખચર મળી, કે કામ ખૂબ વેગે આગળ ધપતું જાય છે. તેમણે જણાવ્યું, કે “આજે x x x બાગમાં સાંજે એક સિપાઇ આવનાર છે. વાત થઇ ચૂકેલી છે, ને તારે ત્યાં જવાતું છે.”

મને એમ પણ ખચર મળી કે પેલી શીખ પલટણ તો બદલી થવાથી કાશી છોડીને ચાલી ગઇ છે, પણ તેને બદલે બીજા એક પલટણ આવીને ડાવણી નાંખી પડી છે.

સાંજે હું બાગમાં ગયો.

જે ભાઇની સાથે હું ત્યાં ગયેલો તેને મેં રસ્તે જતાં પૂછ્યું, “તમારો પરિચય એમની સાથે કેવી રીતે થવા પામ્યો?”

રહેજ મ્હોં મલકાવીને ને બોલ્યો, “એ હો હો! એમાં શું? એ લોકોને ખરીદી કરવા સારું શહેરમાં બજાર આવવું પડેને! એક દહાડો લાગ જોઇ તેમનામાંથી કેટલાક શહેરમાં આવતા હતા ત્યારે તેમની સાથે બોલ્યો, નહિ વાતની વાત કાઢી, ને તેમની સાથે

ચાલવા માંડ્યું. પછી કાઠી આ યૂરોપની મહા લડાઈની ચર્ચા, પછી તો હિન્દુ મુસલમાન, હિન્દુઓની હાલની મહા દુર્દશા, વિગેરે વિષે ખૂબખૂબ વાતો કરી.”

એમ કહી તે રહેજ સગવં ખુંખાર્યો.

સિપાઈઓ પર અસર.

પછી પાછું આગળ ચલાવતાં જોયો. “પછી મેં તેમની સાથે થોડી અંગત વાત કરવી છે, કહીને તેમનાં નામઠામ જાણી લીધાં. ને તે દિવસે તો એમની વિદાય લીધી.

પણ ખીજે દિવસે વળી પાછા ગંગા મૈયામાં જોળીને પોતાનું શરીર પવિત્ર કરવા સાર તેઓ શહેરમાં આવ્યા. ને વેળા હું તેમની સાથેની વાતોમાં રહેજ ઉડે ઉતર્યો. ચાલુ મદાયુદ્ધ વિષે થોડીધણી વાતચીત કર્યા બાદ મેં તેમને આપણા દેશની સ્થિતિ ને સ્વદેશ પ્રત્યેનો આપણો ધર્મ શો છે, તે વિષે થોડુંએક સમજાવ્યું.

મેં કહ્યું, “પરદેશીઓ કાજે તમે ખુશીથી જાન કુરબાન કરો છો; સ્વદેશની સ્વતંત્રતા માટે, તો, શામાટે તમે તમારા સર્વસ્વની આદ્યતિ ન આપો?

મારાં વચનો તેમનાં અંતરમાં ઠસતાં હોય, તેમના હૈયા પર સ્થાયી અસર પાડતાં હોય એમ મને લાગ્યું.

—અને પોતાની પલટણમાંના ખીજા કેટલાક સદ્ગુણીઓ સાથે આ વિષયમાં મસલત કરીને તેઓ આજે મને ફરી મળવા આવનાર છે.”

એ થંબ્યો, રમાલ વડે મ્હોં લૂછ્યું ને દૂરની દિશા તરફ જોવા લાગ્યો.

બરાખમાં ગયા.

દશખાર મિનિટ ભાગ્યેજ વીતી હશે, એટલામાં તો કેટલોક બજાર સામાન હાથમાં લઇને આવતી એક વ્યક્તિ દૂર નજરે પડી.

“બૂઝો, પેલું કોઈ આવે.....! એજ હોય એમ લાગે છે.”

માથાથી તે પગ સુધી એણે ઘોળો પહેરવેશ ધારણ કરેલો, બાજુ હૃદયની નિખાલસ શુદ્ધતાના બહાર પણ અજવાળાં નીતરતાં હોયને! હિન્દુની સ્વભાવસિદ્ધ નત્રતા ને નરમાશ તેના ચહેરાપર ઉભરાઈ ઉઠતી હતી. એનામાં ઉત્સાહ પૂરો હતો—ભાવનાનો વેગ એનો ઓછો નહિજ,—ને છતાં ક્ષણિક ઉત્તજના કે ખોટા ઉભરાની લાગણી મે ન જોઇ. તેની સાથે અમે તુરતજ બરાખમાં ગયા અને એના નાનકડા ખાટલાપર બેસી કંકકંક વાતો કરી.

અમે એના ખાટલાપર બેસી વાતો કરી રહ્યા હતા. એણે તો તુરત અમારા આદરસહકાર માટે બજારમાંથી મિઠાઇ મંગાવવાની પણ ગોઠવણ કરી!

મારા જીવનમાં પહેલીજવાર ઇંગ્લેન્ડના લોકરની બરાખમાં હું આજે આજ્યો. બાજુ એ સ્થળે શું શું હશે, એ વિષેની જાંખી જાંખી રહસ્ય-જગ્નાસા અત્યાર સુધી મારા હૃદયમાં ઉગ્યા કરતી—ને આજે એજ બરાખમાં બેઠા બેઠા પણ કંઈ અવનવી રહસ્યબળ આસપાસ ગૂંથાયેલીજ છે એમ તો થયાંજ કરતું હતું—અહા, અમારાં સૌ સપનાં કેવાં આ બરાખોની સાથે સંકળાયેલાં છે!

લાંખી બરાખોમાં બે બાજુ ખાટલાઓની દારો પડેલી હતી. કેટલાકો ખાટલાપર પગ પગ પુસ્તકો વાંચતા હતા, કેટલાક ગપાટા હાંકતા હતા, કેટલાક આમથી તેમ આવજન કર્યા કરતા હતા.

વેશ લજવ્યો.

પિછાનવાળા પેલા લશ્કરીઓ સાથે અમે બહુ સ્ટુર્તિભેર વાતો કરી રહ્યા હતા, છતાં મનમાં ઝડીક, આશ્ચર્ય, હરખના કંઈક સેળ-ભેળ ને ન સમજાય, ન કળાય એવા ભાવો તરવરી રહ્યા હતા.

અમારા મીઝાને મિઠાઈ મંગાવવા માટેનું જે ધાંધલ મચાવ્યું તે બાબતમાં પહેલવહેલાં તો અમે ખૂબ વાંધા દર્શાવ્યો. પણ એનો સાચા હૃદયનો આમદ જોઈ પછી નમતું મૂક્યું.

ખીજ બાબત મિઠાઈ આવતાં બહુ ઢીલ થઈ. અમે મનમાં ને મનમાં ખૂબ ડરવા લાગ્યા, કે, જાણે અમલદારોની પાસે અમારો બેદ ફાડી દેવા તો કોઈ ન ગણું હોય !

એટલામાં તો આસપાસના બધા સિપાઈઓ અમારી નજીક આવી ટોળે વળ્યા ને અમારી સાથે વાતે ચડ્યા. અમે “રજપૂત છીએ” એવી રીતે ઓળખાણ આપી હતી. કાશીમાં ફક્ત રજપૂતો-નેજ માટે એક નિશાળ અને કોલેજ છે, તેમાં કે તેના છાત્રાલયમાં રાજપૂત શિવાય કોઈને દાખલ કરતા નથી. પહેલવહેલી જેની સાથે પિછાન થઈ હતી તે લશ્કરીની સલાહ મુજબ આ કોલેજના છાત્ર તરીકે અમે અમારી ઓળખાણ કરાવી.

“તમારું નામ શું ?” એકે પૂછ્યું.

અમે અહરજ ઠોક્યું, “મારું નામ અમરસિંહ.”

“મારું જગતસિંહ.”

દિલ્લાસિંહ.

મબરાયા વિના નામો અડાવ્યાં તો ખરાં પણ વખતે પોગળ

ફૂટી તો ન જાય એવી બહોલ મનમાં પેદા થયા વિના ન રહી. અમે પહેરવેશ તો અલખત મૂળ બગાળી ન રાખતાં બહેલોજ હતો. એકે પહેરેલી પાધડી, ને ખીજાએ ટોપી. પહેરણુ પણ હિન્દુસ્થાની ઢગછંખનાં. મને પાધડી બરાબર ફાવતી નહિ, એટલે હું ટોપીમાં મળજ હતો.

પેલા પરિચિત લશ્કરીએ અમને કહેલું કે હું એક હવાલદાર સાથે તમને મેળવી આપીશ.

તેણે કહેલું, “મે એ હવાલદાર સાહેબ સાથે તમારા વિષે વાતચીત કરી છે અને તેણે તમારી વાતો પ્રત્યે પોતાની સંમતિ દર્શાવી છે.”

આ હવાલદાર સાહેબ, હવે, પધાર્યા.

નામ એનું દિલ્લાસિંહ.

એની વાતો કરવાની પદ્ધતિ મને જરા સકુચિત લાગી. ને વધારે તો એ ખેડો પણ નહિ. થોડીવાર પછી “હમણું આવ્યો” કહી ગયો તે ગયોજ.

હું ગભરાયો. પહેલેથીજ મને દિલ્લાસિંહ પર જરા અણુ વિશ્વાસ ઉપજેલો. ને તેમાં વળી તે આવી રીતે ગેબ થઇ ગયો એટલે તો મારા મનમાં સજડ ચિંતા ઉત્પન્ન થયા વિના નહિ રહી, અને મે ખૂબ ભાર દઇને પેલા બાઇને પૂછ્યું, “દિલ્લાસિંહ ખરે-ખર ભરોસાપાત્ર તો ખરાજ ને?”

“હા, હા, તમારે ગભરાવા જોવું નથી.” કહી તેણે દિલાસો આપ્યો.

શંકાશીલ હૃદય.

પણ છતાં દિલ્લાસિંહ વિષેની મારી કલ્પના જલ્પનાઓ

મેં તેમનાથી જરાયે ઊંધાવી નહિ ને જ્યાંસુધી દિલ્લાસિંહ ન આવ્યો ત્યાં સુધી વારે વારે ગાળે ગાળે મેં પૂછ્યા કર્યું, “કેમ, હજુ કેમ નાવ્યા!” એ વેળા અમે બે જણા એક બીજા સામું જોઈ જરા આંખો લડાવતા ને મંદ હસતા.

એ તો ઠીક. આખરે તો મારું શંકાજાળું વિખરાયુંજ. ઘણા વખત સુધી અમારી આંખ તણાવ્યા બાદ છેવટે તેણે પોતાનું વદનકમળ અમને દેખાડ્યું ખરુંજ. ને તે વેળા તો ધધરઉધરની સાધારણ વાતોમાં સાંજ ક્યાં ને ક્યાં વીતી ગઈ, એટલે છેવટે કંઈક ખાનગી મસલત કરવા સાફ દિલ્લાસિંહ અને પેલા ઓળખીતા સૈનિક અમારી સાથે બરાખ બહાર આવ્યા.

દિલ્લાસિંહની સાથે પછી પેટ ભરીને વાતો કરી. એટલે એણે તે પછી કહ્યું:

“વાર ત્યારે, હું બીજાઓમાં એ વાત અને વિચારો ફેલાવવાનું માથે લઉં છું.”

ત્યારબાદ એ તો ગયો.

એ ગયો, છતાં પેલા ભાઈ થોડીવાર અમારી સાથે ગોઠડી કરતા ઉભા. તેની આગળ ફરી અમે અમારું શંકાશીલ હૈયું ઠાલવ્યું. ફરી તેણે અમને બે ઘડક રહેવાને સમજાવ્યું આપી. ત્યારે એક ઉંચી પાયરીનો હવાલદાર પણુ છેવટે અમારામાં બહારો છે, જાણી અમને ખુબ આનંદ થયો.

ખાંખો પ્રસારી.

આ પ્રમાણે લશ્કરી બરાખોમાં અમારો પગપેંસારો ને અવરજવર

થયો. એએક મહિનાના અરસામાં અમે કંઈ નહિ તો બાર ત્રે વાર એ સ્થળની મુલાકાત લીધી. એમાના ધણાએ સૈનિકો અમારે ત્યાં આવેલા; એને અમે તેમને રસગુલ્લા ને સન્દેશ ખવડાવવાનો લ્હાવો પણ કંઈ ઓછો નથી લીધો.

મને લાગે છે, કે સારા હિન્દમાં એકે એવું તો શહેર નજ હોય, કે જેમાં એમ્બડોનોના બજાર પછુ ન વાગ્યા હોય. ને હુએ ખરે-ખરેજ એ ટાળીનો સબ્ય છું એવું પારખુ બતાવવા મેં આ બધાએ લશ્કરી બાઈઓને એમ્બ, રિવોલ્વર, પિસ્તોલાદિ બતાવવામાં પાછી પાની કરી નહોતી.

ત્યારબાદ કેટલેક દિવસે પંજળના લશ્કરીઓમાં કેવી રીતે બળવાનો આરંભ કરવામાં આવનાર છે તેની વિગતો મેં જણાવી. એમની આગળ આ વાત કરવાનું જોખમ કંઈ મારાથી અગ્નપ્યું નહોતું. સરકારને કાને એક સ્ટેન્ડ પણ અણસારો જાય, સ્ટેન્ડ પણ બજાર પડે તો સારું થે કાવતરું ચુથાઈ જાય—ધૂળધાણી થઈ જાય—એ વાત મારા ધ્યાન બહાર નહોતી. પણ કહ્યા વિના આસે તેવું નહોતું. ને જ્યારે મેં આ વાત કરી ત્યારે વધારામાં એટલું પણ કહ્યું કે “જે તમને મારી હકીકત પર બરોસો ન પડતો હોય, તો તમારામાંથી એકાદને—વિશ્વાસપાત્રને થોડાએક દિવસ મારી સાથે પંજળ મોકલો, એટલે હું તેમને અમારી સાથે બળી ચૂકેલી ટુકડીઓ સાથે મુલાકાત કરાવી આપું”—ત્યારેજ એ લોકોનો મારા પર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ બેઠો.

આવી રીતે ત્રણ ચારેક જમાદાર અને કેટલાયે સિપાઈઓ સાથે અમારો સંબંધ બંધાયો.

કટોકટીના પ્રસંગ.

ધલુખરં અમે સાંજે, અથવા તેથીયે મોડાજ. છાવણી તરફ જતા. પણ એકાદ બે વાર દિવસે—ખરેબપોરે પણ જવાનું થયેલું. એવી રીતે એક વેળા અમે બે જણા બરાખની નજીકમાંજ જાડોની ઘટાઓ તળે વાટ જોતા ઉભા હતા અને એક સાથી છાવણીમાં એક બે સિપાઇઓને બોલાવવા ગયો. દશ મિનિટ થઇ, પન્દર થઈ, વીસ થઈ, પણ પેલાનો પતોજ ન મળે. જેમ જેમ વિલંબ થતો ગયો, તેમ તેમ અમારી ગભરામણ વધવા લાગી. કદાચ કંઈ આશ્વત આવી હોય, સાથી પકડાયો હોય, તો અહિં ઉભા રહેવું પણ આપધાતક થઇ પડે એમ લાગ્યું. ને છતાં સાથીને પણ એકલો તજી જવાનું હૃદયે માન્યું નહિ. અમને ગભરાટ થતો હતો છતાંયે તેથી અમારા બાહ્યસ્વરૂપ પર તેનાં ચિન્હો નહોતા—મારી તો શ્રદ્ધા, છે કે તલભાર પણ મારા ચહેરા પર ગભરાટની ઝાંખપ કે કાલિમા નહિજ આવી હોય. ને એટલું તો ખરું, કે જેટજેટલી વાર છાવણી તરફ જતા, તેટલી બધી વેળા આ એક સાહસ છે ને કદાચ જીવતા ઘેર નયે અવાય, એવી લાગણી તો મનમાં રહેતીજ; ને ઘેર જતા ત્યારે જાણે ઇંડરિયો ગદ્દ જતાયો એમ લાગતુ; છતાંયે વળી પાછા જતા તો ખરાજ.

આજે તો વાટ જોઇ જોઇને યાત્ર્યા પણ પેલાનો પતોજ ન મળે! થયું, કે જરૂર કંઈ અઘટિત ઘટના બની હશે. એમ પણ લાગ્યું, કે અમે, બંગાળી જીવાનિયા, આ પ્રમાણે શંકાસ્પદ વેશે છાવણીની પાસે જાડોની ઘટાતળે કંઈ ઘૂસપૂસ કરતા ઉભા હઇએ, ને કોઇ લશ્કરી અમલદાર આવી ચડે, તો તે શું ધારે?

આવી આવી ઘોળાઘોળ મગજમાં આવી રહી હતી, ત્યાં તો પેલો સાથી એએક સિપાઇ બનુઓને લઇને આવતો દેખાયો. અમે “હા...શ” કરીને એક દમ ખેંચ્યો—જાણે મોટો પથરો હૈયા પરથી ખસી ગયો.

“ભારતનું લશ્કર ?”

આવા આવા કછકછ હૃદયને ડહોલનારા ને તનમનાટ ઉપજાવનારા કિસ્સાઓ બનતા. એક વાર સહવારે આવેલા, ત્યારે સિપાઇઓ તાલીમ-કવાયદ કરતા હતા. અમારીજ પિછાનના જમાદારો તેમને કરાવતા હતા; ત્યારે જાણે “અસ, આ ટુકડી તો આપણીજ,” “જાણે સ્વરાજનુ—ભારત મૈયાનુ લશ્કર ફૂચકદમ કરી રહ્યું છે” એમ કહી હૃદય થનગન થનગન નાચી રહેલું. તે વેળા તો એક બે ઇંગ્લેજ અમલદારો પણ ત્યાંથી ઘોડેસવાર થઇને પસાર થયેલા—પણ તેમણે અમારા તરફ લેશમાત્ર ધ્યાન ન આપ્યું—ન ઝૂકીને જોયું સુધ્ધાં.

એક કિસ્સો મનમાં ખાસ્સો રમી રહ્યો છે, તે કહી દઉં.

તે વેળા હું પંજબમાં ફરી એક આંટા મારી આવેલો હતો, ને બજવાની તૈયારીઓ બધી પાકી થવા આવી હતી. એજ ઘટાદાર વૃક્ષો તળે ઇંગ્લેજના લશ્કરની છાવણીની નજીકમાં તેનીજ સલ્તનતને ઉઘણાવી નાંખવાના ઘાટ બજવાખોરો ધડી રહ્યા હતા. હુંયે તેમાં ખરોસ્તો. ત્રણ ચારેક જમાદાર, બે ત્રણ નાયબ જમાદાર ને કેટલાક સિપાઇઓયે હતા. પાસે થઇને રેલપાટા ને મોટો ઘોરી રસ્તો પસાર થતા. રસ્તાને નાકે એક ઝાડ આડે, કોઇ આવતું તો નથી તે જોવા, ને આવતું દેખાય તો ઇશારતે સૂચવવા બે ચાર સિપાઇઓને ચોકી-બાની પર બેસાડેલા હતા.

ડાકાં ઉડી જત-!

તે દિવસે શી ગોઠડીઓ કરી હતી ! ખસ, તક પાસે આવી લાગી છે, ભારતની સુકિતનો અવસર હવે દૂર નથી, એવી એવી લાગણીઓથી રંગાયેલા અમે કંઈ કંઈ વાતો કરી રહ્યા હતા.—વિષય તો એનો એજ ને ! ૧૮૫૭ના બળવા પછી આ દેશભરમાં તાગડવ મચાવી મૂકનારો મદાપ્રયોગ હવે જલદીજ આરંભાવાનો છે, એ વિચારો સૌનાં રામેરામ ખડા થઈ રહ્યા હતા. સૈનિકો પોતાનાં હૈયાં ખેલી રહ્યા હતા.

—ને એ વેળા કદિ કોઈકે જાહેરે અમલદારોને આ મસલતને વિષે રહેજ પણ ધશારો કર્યો હોત, તો—

—તો, સૌનાં ડાકાં, કોર્ટ માર્શલને ન્યાયાન્યાયે, ધડથી જુદાં થતાં વાર ન લાગત !

મેં તો ધણીક વાર ના કહેલી, કે આવી રીતે વાતો કરવા બેસવું, ને વળી દૂર ચોકીખાનો બેસાડવા, અને વળી શંકાની નજરે વચમાં વચમાં આમનેમ ડોકીયાં કરનાં જવું—એ બધું કદિ સત્યાનાશ વાળી નાંખશે. કારણ આવી રીતભાત સંશયનો કીડો ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેજ નહિ. આ દિવસે પણ મેં તો તેમને બેધડક બાવે વર્તવા ને એવી ચોકીખાનીની પદ્ધતિ ટાળવા સમજાવેલું, પણ તેઓની સરજતા, અને કોઈ પણ જાતનું જોખમ આવે, તોયે પકડેલા પંથને વળગી રહેવાની વૃત્તિ જોઈ હું ખરેખર મુગ્ધ થયો.

એમની રીતભાત સંશય ઉત્પન્ન કરે એવી રહેતી, તે ઉપરથી તો ઉલટી ખાતરી થતી, કે એમની અમારામાંની શ્રદ્ધા, ને અમારા કાર્ય પ્રત્યેની વલણ અતિ શુદ્ધ ને સંપૂર્ણ છે.

ને આ દિવસે તો એમનો સ્વાભાવિક પૂરેપૂરો પ્રેમમય બાવ જોઈ મને જરાયે સંશય રહ્યો નહિ. એ દિવસે મારી અચૂક જાણે શ્રદ્ધા બેઠી, કે ખરેખર, સ્વતંત્રતાનો ફેડો સ્વપ્નદિવસ નજીકમાંજ છે !

પિંગળે.

આ બાળુ જેમ અમે લસ્કરમાં પગપેંસારો કર્યો, તેમ બીજી બાળુ બગાળામાં વળી જુદોજ રંગ ઝામી રહ્યો હતો. ત્યાં આગળ અમેરિકાથી પાછા ફરેલા એક મરાઠી નવજૂવાને આ પ્રવૃત્તિમાં બંગાળને પંજાબ સાથે સાંધી લેવા માટે જાગરો પ્રયત્ન કર્યો. આ દક્ષિણી યુવક તે **પિંગળે**. એનું આખું નામ તો હાલ કંઈ સાંભરતું નથી. એનું ટોળું જ્યારે પાતાળ (અમેરિકા)થી પાછું ફર્યું, ત્યારેજ તેમણે અંદર અંદર નડકી કરેલું, કે એણે બગાળે જઈ ત્યાંના બળવાખોરો સાથે બળાહળા તેમની પૂરી બાળ મેળવી પાછા પંજાબ આવવું.

કલકત્તે આવી, આગલી કેટલીક પિછાનો હતીજ, તે દ્વારા એ બાહ્યે વિપ્લવ મડળમાં પ્રવેશ મેળવ્યો, અને ધણીક મુલાકાતો લીધી. આથી પંજાબની તૈયારીઓ વિષે કલકત્તાને તો જાણે પૂરી માહિતી મળી ગઈ.

વળી પિંગળેના કેટલા સાથીઓ સાથે અમારામાંના કેટલાકને બાહ્યારો હતોજ, એટલે એ રીતે પણ પિંગળે અમારામાં પૂરો જાણ્યો. તે અમારા મડળના સસર્ગમાં આવ્યો, કે તુરતજ તેને કાશી મોકલવામાં આવ્યો. પિંગળેએ કલકત્તામાં ધણીકની પાસે બોમ્બની મદદ માંગી. એ વેળા સારા બંગાળમાં અમારું મડળજ બોમ્બ બનાવનારું ને પૂરા પાડનારું એકલું મથક હતું. આ કારણે બોમ્બને લીધે અમારે પિંગળે સાથે જરા વધુ માદો સંબંધ ઝામ્યો.

અમૃતની કુખી.

જરાબર એજ, એજ સમયે મારા મનમાં પગ્ગળ સાથે જરાબર ઘાટ ખાશે કે કેમ; એવી જાતનો ડર વ્યથિત થતો હતો. પૃથ્વીસિંહ પાંચમી ડીસેમ્બરે આવવાનો હતો, તે તારીખ તો વીની ગઈ ને છતાંય ન આવ્યો; ને પગ્ગળની બીજી કંઈ ખબર અંતર પહોં નથી.—હવે શું?—જરાબર એ કાળે પિંગળેજનું ફૂટી નીકળવું ખરેખર અમૃતની કુખી સમાન થઈ પડ્યું. મને હૈયે ટાલક વળી.

પિંગળેની સામર્થ્યવાળી કાયા, તેનું ગોણું પ્રભાવશાળી વદનમંડળ, તે વદન પર તરવરી રહેલી અપૂર્વ બુદ્ધિની લસલસતી પ્રતિભા—એ બધાની મારા મન પર ઉડી ઉડી જાય પડી. એને જોઈ—એની સાથે થોડી વાતોચીતો થયા બાદ મારા અંતરમાં ખરેખરી શ્રદ્ધા જન્મી કે આ માણસ અમારા પંથને દીપાવશે—મંડળનું કામ કોઈ જખરદસ્ત અંશે આગળ ધપાવશે.—પરંતુ—

ધારે છે માનવી કાંઈ,
ઈચ્છા જગનાથની જુદી !

વોહી રંગ લગ ગયા.

—ને ગીતા તો એને આખી મોંઢેજ હતી. એની સાથે જીંદગીના આદર્શો વિષેની ચર્ચા ઉપડતાં, કોણ જાણે કેવી રીતે ગીતા વિષે વાત નીકળી, ત્યારેજ મેં એ તો જાણ્યું.

“તમને ગીતા મોંઢે છે ને !”

એણે રહેજ મ્હોં મલકાવ્યું. “અરે, આ દેહે તો કંઈ કંઈ અનુભવો લીધા છે. આ કાયા સાધુરૂપે દુનિયાનો ત્યાગ કરી સાફ

હિન્દુસ્તાન પણ ઘૂમી ચૂકી છે. ”

“ તમે દુનિયા તળેલી ? ”

“ હા, અને એ કાળે આખી ગીતા પર મેં મેળવાય તેટલો કાખ મેળવેલો છે. ને સાડે દિન્દ ઘૂમ્યો તો ઘૂમ્યો, પણ અમેરિકાએ જામ આપ્યો. ”

“ ત્યાં શું કરતા ? ”

“ મિકેનિકલ ઇન્જનેરિંગ બાગી કાઢ્યું. ” તે જરા હસતાં બોલ્યો,
“ ને ત્યાંજ તો આ ધરિયાઓનો બેટો થયો, ને ત્યારથી વાહી રંગ લગ ગયા ! ”

(૭)

મારે સ્વભાવ.

મારા સ્વભાવ વિષે અહિં વાંચકને થોડું ધણું કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. મારા સંભારણુંઓ હું આ લખું છું, તેમાં કેટલાકને હું એ સ્વભાવને લીધેજ પૂરતો ન્યાય કરી શકતો નથી. જે જે બનાવો, પ્રસંગો, ચર્ચાઓ, વિગેરે મારા સ્વભાવને અનુકૂળ, ફચી જાય એવાં બને છે, તેની મારા ઉપર ઘણી ટંડી છાપ પડે છે, અને તે ઘણાં લાંબા કાળ સુધી યાદ રહે છે; પણ જીજ્ઞ મહત્વના બનાવો જે જે એથી વિરુદ્ધ પ્રકૃતિના હોય તો મારા સ્મૃતિપટ પરથી લપસી જાય છે—સરી જાય છે; કદાચ કોઈક યાદ રહે છે તો તે એવુંજ કે જેને વિષે મારે બહુ જોરથી વાંધો ઉઠાવવાનો હોય—વિરોધ દર્શાવવાનો હોય; ને તે થે તેટલા પૂરતુંજ.

આ કારણથી આંદામાન હતો ત્યારે, રામેન્દ્ર બાપુના વિચિત્ર પ્રસંગને લઈને મારા પર અસર થવા પાગી ને મેં અનુભવટતાંત એક નોટબુકમાં લખી રાખવા માંડ્યો. લખીને અવારનવાર ઉપેનદાને

જતાવતો. તેઓ વખાણ કરે, ત્યારે હરખાતો. એ નોટણુક કેમ નાશ પામી તે વાત આગળ, કાળાપાણીની કહાણી આરંભીશ તેમાં આવશે.

પિંગળે પંજળમાં.

પિંગળે તો કાશી આવ્યો કે તરત એક જે દિવસમાંજ એને પંજળ મોકલવાનું થયું. એનો ખાસ આગ્રહ હતો કે પંજળ દળને અમારે પુષ્કળ પ્રમાણમાં બોમ્બ પૂરા પાડવા. અમે એને જવાબ આપેલા, કે, બાઈ, અમને તો કંઈ વાંધો નથી. પણ એકેક બોમ્બ પાછળ ચૌદ ચૌદ રૂપરડીનો ખર્ચ છે, તો અમને નાણું થેલીની મદદ મળે તો અમારે તેમ કરવાનું બની શકે.

એ ઉપરાંત મેં એને કરતારસિંગ અને પૃથ્વીસિંહ વિષે પણ મારા અનુભવની વાતો કહીને સમજાણ પાડી. એટલે પિંગળે નાણાંની ગોઠવણ કરવા તેમજ એ પંજળીઓ વિષે પૂરતી બાળ મેળવવા પંજળ ગયો. કેટલાકનાં શરનામાં એની પાસે હતાંજ, એટલે એને મેળાપ કરવાની મુશ્કેલી નહોતી.

એકાદ અઠવાડિયામાં તો એ પાછો ફર્યો. પિંગળે આવ્યો, એટલે રાસુદાને પણ હવે પંજળ જવામાં અડચણ જેવું નહોતું; છતાં તેઓ જય તે પહેલાં એકવાર ઢૂંજ પિંગળેની સાથે તે બાગુ ઉપડ્યો.

મુલાસિંહ.

ડીસેમ્બર મહિનો ચાલતો હતો. ટાઢ તો કહે કે મારું કામ. અમે હિન્દુસ્તાની પહેરવેશ પહેર્યો હતો. રહવારને પહેારે અમે અ-મૃતસર ઉતર્યા. મને પંજળી બોલતાં નહોતું આવડતું,—પિંગળેજ તેમાં ઉસ્તાદ હતા. અમે એક ગુરૂદ્વારાએ જઈ પહોંચ્યા. અહિં મુલાસિંહ

નામના એક પગખી આગેવાન સાથે પિંગળેએ મારી મુલાકાત કરાવી.

મૂલાસિંહ શેઠાઈમાં પોલિસખાતામાં હતો. ત્યાં એ ખાતામાં હડતાળ પડાવવાની એણે સરદારી લીધેલી.

વળી પિનાંમના પશુ કેટલાક કામદારો સાથે મારે ઓળખાણ થઈ. ઉપરાંત, આ વેળા અત્રે ગામના સાધારણ શીખ વર્ગને અવરજવર પણ મને ધણો વધી ગયેલો માલમ પડ્યો. મોટે ભાગે તેઓ મજૂર હતા, પણ ધન્ય છે શીખ સંસ્કૃતિને!—તેમનામાં સ્વદેશ-ભાવના પૂર જોશથી ઉછળતી હતી. ને શરીર તો પ્રત્યેકનાં જાણે ગટોરગચ્છનાં જેવાં !

આ તકે મૂલાસિંહને મેં એક મુખ્ય મધ્યસ્થ મથકની જરૂરિયાત સમજાવી. તેણે એ કામ કરવાનું માથે લીધું.—પણ, અફસોસ, મૂલાસિંહે આ કામ ન ઉપાડ્યું હોત તોજ ઠીક થાત !

કામ ક્યાં ?

પ જાખમાં જુદા જુદા જીલ્લાઓના કાર્યવાહકો કામકાજને અમારે અને ખાવાપીવાની અગવડને લીધે અકળાઈ ગયા હતા અને તેમનામાં અસતોષનાં બીજ રોપાઈ ચૂક્યાં હતાં. એ બધાની જવાબદારી મોટે ભાગે આ મૂલાસિંહ પરજ હતી. એ બધા વીરો ઠેઠ ક્યાં ક્યાંથી સ્ત્રી પુત્રાદિ તેમજ ધરખાર તજીને દેશને ખાતર આટલે દૂર આવેલા હતા. તેઓ હાલ કંઈ કમાતા નહોતા—તેમ કરવાની સગવડ નહોતી. ને એવી હાલતમાં પેટને ખાતર આગેવાનો આગળ વારંવાર તમાકાપૂર્વક બીખ માંગવી પડે તો કોઈનાથી સાંખ્યું નજ જાય. બધા રહેતાંતા ગુરૂદ્વારામાં ને ખાતાંતા પાસેનાજ હોટલમાં.

સેવકો અને પૈસો.

મારે કહેવું જોઈશે કે આપણા દેશમાં દેશને માટે બહાર પડનાર સેવકો ઘણી વાર કેટલીક ક્ષુલ્લક બાબતોને લીધે મહાદુઃખ પામે છે ને આખરે કંટાળીને દેશની સેવા તજ દે છે. ઘણી વાર મનમાં લાગી જાય છે કે પૈસાની બાબતમાં સ્વતંત્ર થયા શિવાય આ કામમાં માથું મારવા જેવું નથી. ને પછી પૈસાની પાછળ પડ્યા, કે દેશ વીસરાયોજ સમજી લેવો. દેશનું કામ પૂરે આત્મા રેડીને ન કરાય, ત્યાં સુધી કંઈ થઈ શકતું નથી. વળી કેટલીક વાર કામને અભાવે પણ બેગાં થયેલાં મંડળ તૂટીફૂટીને મેદાન થઈ ગયાં છે.

આ કાળે પંજાબમાં જે વિપરીત દશા હતી, તે એ કે કોઈ સારા યોગ્ય નેતાને અભાવે ઘણા કામદારોનાં મન ઉઘા થઈ ગયા હતાં. કામ નથી થતું તેથી તો દેશની દશા બગડતી જાય છે—ને કામ કરવું ક્યાં, કેવી રીતે, કયું, તે સમજતું નથી!

પંજાબી દુકડીઓ.

રાસબિહારી એકજ એવો આગેવાન હતો જે ઉત્સાહથી ઉછળતા કામ કરનારાઓને અને પ્રજાને લગામમાં રાખી શકે. મારાથી બને તેટલે અંશે આ બધો જોટાળો મટાડવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો. મૂલાસિંહે તો મને કહ્યું કે ધણીક લક્ષ્મરી દુકડીઓએ બળવો શરૂ થતાંજ દેશની હરોળમાં ભરાઈ જવાનું વચન આપી દીધું છે. જે દુકડીઓમાં હજુ અમારો સંદેશો પહોંચ્યા નહોતો તેમની એક યાદી કરીને, પંજાબવાસી જુદા જુદા કામદારોને મોકલી આપવાની મેં વ્યવસ્થા કરી.

મુકતેસરના મેળા

મૂલાસિંહની સાથે મારી ઝોળખાણ કરાવી દીધા પછી પિંગણે પોતાના બીજા ઝોળખીતા શીખ મિત્રાની બાળમાં મુકતેસરના મેળા તરફ ઉપડ્યો. આ મુકતેસરના મેળાની આગલી પાછલી કહાણી સુણાવી દઉં નહિ, ત્યાં સુધી મને ચેતજ નહિ પડે.

આનંદપૂરના કિલ્લામાં ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ એક વાર પોતાના કુટુંબકબીલા સાથે લગભગ સાતેક મહિના સુધી પૂરાઈ રહ્યા હતા. આ ઘેરામાં બંને પક્ષને પુષ્કળ મુશ્કેલીમાં આવી જવું પડ્યું હતું. મુસલમાનો ગુરૂને કહેતા હતા કે તમે આનંદપૂર તથા બાગી જાઓ. પણ ગુરૂને એ કબૂલ નહોતું. એક બે વાર નહિ, પણ બહુક વાર તેમણે આવું કહેણ મોકલ્યું છતાં એમણે કંઈ દાદ ન દીધી. ગુરૂજી તો જીદ લઈ બેઠા હો, એવું જોઈ બહાર ચાલ્યા જવાની લાલસાવાળા શીખોએ ગુરૂમાતા ગુજરીને સમજાવી પટાવીને બહાર જવા બાબતમાં સમત કર્યા. છતાં ગુરૂજી તો એકના બે ન થયા.

નાફરમાની

ઘેરાને લીધે પડતી અનેક અગવડો અને બૂખને દુઃખે કેટલાક શીખોની તો અધીરાઈનો પાર રહ્યો નહોતો. પેટોખાતી બબેરણીને લીધે તેઓ ગુરૂના ફરમાનને પણ તોડવાને તૈયાર થઈ ગયા.

ત્યારે ગુરૂ બોલ્યા:—

“ તમે અત્યારે સુધી મારા છાંયા હેઠળ હતા. હવે બૂખને દુઃખે તમે બાગીને શઠ સોડોની જાળમાં ફૂદી પડવા તૈયાર થયા છો; પણ મને મારી જવાબદારીમાંથી તમે છૂટો ન કરો, ત્યાં સુધી ન

જવાય. “તમે જવાબદાર નથી” એવું મને લખી આપીને ખુશીથી ત્યાં જવું હોય ત્યાં જઈ પહોંચો.”

માત્ર ૪૦ માણસો શિવાય બીજા બધાજ આ પ્રમાણે લખી આપીને ત્યાંથી ચાલી ગયા. આખરે તો ગુરૂ ગોવિન્દસિંહને પણ એ મથક તજી નાસવું અને કામકામ ભટકવું પડ્યું. પણ પેલા ૪૦ વીરોએ કોઈ પણ દિવસ ગુરૂજનો સગ તજ્યો નહિ.

“અમે શીખ નથી !”

એમ ફરતા ગુરૂજી મદ્રદેશ આવી લાગ્યા. સૌથી પહેલા નાસીને છૂટા થયેલા પેલા શીખોમાંના કેટલાક તેમને અહિં ફરી મળ્યા અને સલાહ આપવા લાગ્યા, કે શત્રુ સાથે ખેંચી તાણવામાં સાર નથી, પણ તેની સાથે સલાહ કરી દેવી એજ ઠીક છે.

ગુરૂ કહે “તમારે સુલેહ કરવી હોય તો કરો. તેમનામાં જઈ ભળવું હોય તો ‘અમે શીખ નથી,’ એવું મને લખી આપી ખુશીથી ત્યાં જાઓ.”

વળી ૪૦ શીખ એવા નીકળ્યા જેમણે આવું પણ લખી આપવાની ડાંડાઈ કરી. ગુરૂજીને તજીને તેઓ ગયા, પણ થોડા દહાડા વીત્યા કેડે તેમનું હૃદય ડંખવા લાગ્યું, અને ખરેખરો પસ્તાવો થવા લાગ્યો.

અજખ કુરખાની.

ખીજ બાળુ એવું બન્યું, કે ગુરૂજીપર ખેદરાના તળાવ નામના સરોવરની પડોશમાં શત્રુએ સજડ હુમલો કર્યો. લડાઈની ધૂમ સખત મચી રહી. લડતાં લડતાં ગુરૂજીએ જોયું, કે ખીજજી એક ઢુકડીએ

શત્રુના ઉપર ખીજી બાબુથી આવી હલ્લો કર્યો છે. એ દુકડી દોણ ? કોની ? તે કંઈ ગુરૂજને સમજાયું નહિ. મુસલમાનો આ નવા હુમલાથી ગભરાઈ અકળાઈ ગયા. પણ થોડીવારમાં તેઓએ નવા હુમલાવાળા-ઓને જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યા. આવી રીતે પડવામાં પેલા બાગી છૂટેલા અ-શીખ શીખોને પરતાવાને પથે લાવનાર માધ્યમો નામની બાઈ પણ હતી. લડાઈ પત્યા બાદ ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ, રણસેત્રમાં પ્રાણ-ની કુરબાની કરનાર મહાવીરો પાસે જઈ તેમને યથાશક્તિ આશ્વાસન અને સારવાર કરી રહ્યા હતા એવામાં હજુ થોડો થોડો પ્રાણ રહ્યો છે એવો એક શીખ-મહાસિંહ-તેમની નજરે પડ્યો. તેનું માથું ખોળામાં લઈ તેના પર સપ્રેમ હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ગુરૂજને તારી કંઈ છેલ્લી ધમ્મિકા છે ? એવો સવાલ પૂછ્યો.

મહાસિંહની આંખોમાં ઝળઝળિયાં બરાઈ આવ્યાં. તે બોલ્યો, “ એકજ માત્ર વાછી રહી ગઈ-અમે શીખ નથી, એવા આપેલા અમારા પત્રો તમે ફાડી નહિ નાંખો ? ”

કુરબાનીનું તીર્થ.

ગુરૂજ બધો ધાટ સમજી ગયા. પેલા ફેરારી શીખોએજ લડાઈમાં આવી ગુરૂજને ખાતર પોતાનું લોહી રેડ્યું હતું. ચાળીસે ચાળીસ જણાએ કુરબાની કરી હતી. ગુરૂજને ત્યાંજ, પેલા પત્ર ફાડી નાંખ્યા તે ત્યાં ઉભેલા પોતાના તમામ ચેલાઓને સંબોધીને બોલ્યા;

“ જે ‘ ખાલસા ’ માં આવા મહાપ્રાણ હજુ પડ્યા છે તેનો સહે-જે નાશ નથી સંભવતો. એકાદ પણ ભક્ત જ્યાં આત્મભોગ આપે છે તે સ્થળ પવિત્ર બની જાય છે. આટલા બધા શહીદોએ અહિં કુરબાની કરી છે, એટલે હવે પછી આ સ્થળનું નામ મુક્તસર રહેશે;

અને આ તળાવમાં જે કોઈ નદાશે તે મુક્ત થશે । ”

એ પ્રમાણે મુક્તસરના મેળાની મૂળ કથા. અહિં શીખોનો બારે મોટો મેળો બરાબ છે. કંઈ નહિ તોયે લાખ શીખો બેળા મળે છે. શીખોના પ્રત્યેક ઉત્સવપર્વના મૂળમાં આવેજ કોઈ કોઈ ગ્રેરક ઇતિહાસ રહેલો છે અને શીખ જાતિ તેનીજ ગ્રેરજા પીને ઉછરે છે. મને લાગે છે કે સારા ભારતની એ એક કોઈ અજાણજ શક્તિશાળી પ્રજા છે.

રાસુદા ક્યારે આવશે ?

હીક, આપણે પાછા આપણી વાત પર આવી જઈએ. પિંગ્લેજ મુક્તસરના મેળામાંથી પાછા પધાર્યા, ત્યારે કરતારસિંહ, અમરસિંહ વિગેરે તો ગુરૂદ્વારામાં આવી લાગ્યા હતા. મને જેતાં કરતારસિંહનો હરખ તો માય નહિ: એકદમ પૂછ્યું, “ રાસુદા ક્યારે આવશે ? ”

મે કયું, “ ક્યારે આવશે ક્યારે આવશે શું ? તમારે ત્યાં તેના રહેવા મકવાનો ચોકસ બન્દોખસ્ત થાય, કામકાજની પણ સુવ્યવસ્થા થાય, ત્યારેસ્તો. ”

એટલું કહીને મેં એને મધ્યસ્થ મથકની ઉપયોગીતા અને જરૂર બરાબર સમજાવી. મૂલાસિંહે એની જવાબદારી માથે લીધી છે એમ પણ કયું.

વળી મને દાદાએ પહેલેથીજ સૂચના આપેલી તેમ જે અમૃતસરમાં ને જો લાહોરમાં એમ ચાર ઘર એમને રહેવાને માટે બાંડે લેવા જોઈએ એ વાત મેં તેને ગળે ઉતારી.

એ વ્યવસ્થા કરવાનું નક્કી કર્યું. અમૃતસરવાળું ઘર તો મેં

મને જોઈને પસન્દ થયું. લાહોરમાં પસન્દગી કરવા ખીજ એકને મોકલી આપ્યો.

પંજાબના સંજોગો વિષે કરતારસિંહની વાતો સાંભળીને માઈ આશાબક્ષ હૈયું ખીલી ઉઠ્યું. “હાં, હવે બેડો પાર!” એમ વિચારી માઈ માથું જાણે આનદે ડાલ્યું.

વળી ખીજ એક વાત. આજ વખતે અમેરિકાથી વળી શીખોની એક ટુકડી અમૃતસર આવી લાગી. એમના કેટલાક આગેવાનો સાથે મારે વાત થઈ એમના એક તો એટલે ધરડો હતો કે જાણે તેનાં ગાત્રોપે જૂલી ગયાં હતાં. મને સાંભરે છે ત્યાં સુધી એજ ધરડા શીખે આન્દામાનમાં અદ્વુત રીતે જીવતાં વીતાડી ૬૦ કે ૭૦ વરસની ઉંમરે પ્રાણ તજેલો. ધરડો ધરડોપે પણ આન્દામાનમાં કેદીઓએ હડતાળ પુકારી, ત્યારે તેમની સંક્રમાં રહેવામાં એ પાછો નહોતો હઠ્યો. એણે પોતાની કમાણીમાંથી ૫૦૦ રૂપિયા પણ અમારા કામમાં આપ્યા હતા.

કરતારસિંહ કામ.

કરતારસિંહના વહિંતરાનો પાર નહોતો. રોજ સાંધકલ પર ૪૦-૫૦ માઇલ ધૂમી ભટકી ગામડાંઓમાં એ પગપેસારો કરી રહેો હતો. જેમ જેમ વહિંતર કરતો, તેમ તેમ એનો જીવસો વધતો. એમ ફરી આવ્યા, પછી જે લશ્કરી ટુકડીઓ હજી બાકી રહી ગઈ હતી તે પર તેણે મોરચો માંડ્યો.

સરકારને સહેજ સળસારો પડેલો એટલે ધણકના નામ પર વારંટ તો હતાજ, તેમ કરતારસિંહને પકડવા સાઈ પ્રજા પોલિસને

ફરમાન હતું. એક વાર એને પકડવા પોલિસે એક મામ પર ઘેરા નાખ્યો. એટલે કાર્યકુશળ કરતાર આસપાસમાંજ હતો તે સાઇકલ પર સવાર થઈ ત્યાં આવી લાગ્યો. પોલિસ કંઈ તેને ઝોળખતી નહિ. પોતાની અપ્રતિમ ચાલાકાઈથી કરતાર છટકી ગયો—નહિ તો એનું આવીજ બન્યું હોત.

દગાબાજો.

હવે ખરયાપાણી એટલાં તો વધી ગયાં હતાં, કે ફાળા તરીકે આવતી રકમોથી નીકળું નહોતું; અને ધાડો પાડવાની જરૂર પડવા માંડી. છેક છેવટે જણાયું કે મૂલાસિંહ બરોસાપાત્ર માણસ નહોતો. મંડળીના પૈસા ઝોઢીયાં કરી જવાનું નીચ કામ કરતાં એ પકડાયો. એક વાર તો પીધેલો—છાકટો થયેલો નજરે પડ્યો. ને પોતાની અંગત દુશ્મનાવટને અંજે એણે એક માણસને ત્યાં ચાહીચલાવી ધાડ પડાવી. આવા બેવફા ફાંદીઓ અમને યે નથી મળ્યા, એમ ન સમજવું. મોટી મોટી હિલચાલો ચાલે ત્યાં મનુષ્યસ્વભાવની તુટીઓને લીધે એવા ઘઉંમાં કાકરા નીકળે છે. ખૂદ લેનિનને પણ ફરિયાદ કરવી પડી છે કે મારા બોલેશિવિકોમાં ૭૯ બદમાશ અને ૧૦ ગંધેડા આવીને બેળાયા હતા. શરત ચેટરજી બાબુને મોઢેજ મેં સાંભળ્યું છે કે દાસબાબુ કહે છે: વકીલાત કરતાં કરતાં મને પળિયાં આવ્યાં ને સેંકડો ચોદા લુગ્યા મારા હાથ તળે આવી ગયા. પણ આ અસહકારની હીલચાલમાં બરાયેલા ચોદાઓ જેવા હરામી મેં મારા જન્મારામાં કશે બાળ્યા નથી!

પંજબનું પુરૂષાતન.

આ વેળા પંજબીઓની સાથે અઠવાડિયુંક રહી મેં તેમની

રહેણીકરણી બરાબર બાળી. આટલી ઠંડીમાં પણ સહવારે વહેલાં ઉઠીને નહાઈ ધોઈ તેઓ શુર ંથસાહેબનો પાઠ કરતા. પણ જમતા હોટલમાં. એટલે તે જાતની ઓડખાઈ ન મળે. આપસઆપસમાં બહુ બહુ વિવેકથી વર્તે; સરસ વિશેષણ શિવાય એકમેકને ન બોલાવે.

બાઈ નિધાનસિંહ સાથે આ વેળા મુલાકાત થઈ. એમની ઉમ્મર પચાસેકની હશે. તેમાંથી ૩૦-૩૬ વરસ દેશ બહાર કાઢેલા. ચીનમાં રહી ત્યાંથી એક ચીની સુન્દરીનું પોતાને પૂછું વળગાડી દીધેલું. પણ એની ધર્મિષ્ઠતાનો પાર નહિ. રોશને જાય તે: ખેટ-ફાર્મ પર બેસીને ચે કંઈ ધર્મગ્રંથ વાંચતાજ હોય.—લોકોને દેખાડવા સાડ નહિ, કારણ આંદામાનમાં કોણ જોનારૂં હતું? એના મુખ પર જે નર વિલસતું તે કદિ નવજુવાનોના વદન પરે જણાયું નથી.

સામાન્ય રીતે ચારિત્ર્યની બાબતમાં પંજાબીઓ અને ખાસ કરી શીખો છેક ઢીલાદબ ને હલકી કોટિનાજ ગણાય છે. એક તો એમની રાજસીતામસી પ્રકૃતિ ને વળી સ્ત્રીઓની સંખ્યા પુરૂષ વર્ગ કરતાં ઘણીજ ઓછી. પરદેશીઓની સાથે વારંવાર અથડામણમાં આવ્યા કરીને એ પ્રજાની સંસ્કૃતિ જાણે ચૂંથાઈ ગઈ છે. પણ એ પ્રજા એવી છે, કે જેમ અવનતિમાં પડી જતાં તેને વાર ન લાગે, તેમ ચઢવા માંડે ત્યારે સપાટામાં ઉન્નતિ શિખરે પણ ચઢી જઈ શકે. એથીજ આવા પડેલા પડેલા શીખોએ પણ “નાનાકાના સાહેબ” આગળ આટલું શૂરાતન બતાવ્યું છે !

પંજાબનું સ્ત્રીતત્વ.

પંજાબમાં પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા વધારે કલંકિત ગણાતી હોવા છતાં સતીત્વના એવા તો વિરલ દૃષ્ટાંતો હમણાં પણ કોઈક

કોઈક વાર દેખા દે છે, કે એની કલ્પનાયે આ કલ્પિયુગમાં કોઈને ન આવે. લાહોર ડી. એ. વી. કોલેજના પહેલાના પ્રો. પરમાનંદના પિતરાઈ ભાઈ બાળમુકુન્દ દિલ્હી કાવતરાં કેસમાં પકડાયા હતા. એ બાળકૃષ્ણના પેદીએના પૂર્વજ મોતીદાસે શીખોના અભ્યુદયકાળે કરવતથી વહેરાઈ પ્રાણ મૂક્યો હતો. આ બાળમુકુન્દજી પકડાયા તેને આગલે વરસેજ પરજ્યા હતા. તેમની સ્ત્રી રામરાખી-ઉમ્મર લાયક યુવતિ-૩૫૩૫નો અંબાર. પતિ પકડાતાં તેના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. બહુ સંયમપૂર્વક તે જાંદગી વીતાડવા લાગી. પતિને ફાંસીની સજા થયાનું સાંભળી તે તેમને મળવા ગઈ. અકળામણના આવેશમાં તે કશી વાતોયે ન કરી શકી. ઘેર આવી અધમૂઠા અવસ્થામાં દિવસ ગાળવા લાગી. એક દિવસ પોતાના ઝોરડામાં બેઠાં બેઠાં તેને બહાર ભોકોના રડવાનો ધીમે સાદ સંભળાયો. બહાર જોતાંજ તેને સમજાઈ ગયું, કે બસ, સ્વામી હવે આ લોક છોડી ગયા. નીરોગી સતીસાધ્વી, સ્વામીને ધ્યાને સમાધિ લગાવી બેઠી ને સ્વામીમય થઈ ગઈ—તેનો આત્મા સ્વામીના આત્માની શોધમાં ઉડી ગયો! 'ખોળીયું' માત્ર પડી રહ્યું!

આં છે, કહો, દુનિયાબરમાં આવો રોમાંચ ખડા કરે તેવો આત્મિક પ્રેમ? કેવો એ સ્વામી, કેવી એ સ્ત્રી! પણ હાય, ભારત! એ તારાં નસીબમાં નહોતાં! એ તો સ્વર્ગનાં અધિષ્ઠાતા થવા ચાહ્યાં ગયાં!

(૮)

કાશી.

પંજાબથી નવઉત્સાહભરે હું કાશી ફર્યો એટલે તુરત થયું, કે
ગળે અધેર, અવ્યવસ્થામાંથી છટકો. કાશીની શી મજા !
એની પવિત્રતા મને ખૂબ ખેંચવા લાગી. એ કેમ બન્યું એ સમજાતું
નથી. કાશીમાં બહુ રહ્યો પણ એવી લાગણી ફરી પાછી થઈ નથી.
પણ આ વેળા તો કાશીનો પવન વાધો, કે તુરતજ ગળે દેહ શુદ્ધ
થઈ જતો લાગ્યો—મનમાંની ગ્લાનિ દૂર ભાગતી ભારી. કાવતરું બાંગી
પડ્યા બાદ રાસુદા જ્યારે કાશી આવ્યા. ત્યારે તેને પણ કંઈક આવી
લાગણી થયેલી ખરી.

ચતીન-દા.

કાશીમાં પૂર્વ જંગાળાના એક આગેવાન જેડે વાતચીત થઈ.
તે વેળા બીજા ઘણાક સાથીઓ પકડાઈને જલ જઈ બેઠા હતા,
તે બહુ સાલતુ હતું. શ્રીયુત યતીન્દ્રનાથ. મુખોપાધ્યાય કલકત્તાના
આગેવાનોમાંજ ગણ્યા. વિશ્વવયુગમાં એમનો ફાળો નાનોસૂનો ન
સમજવો. તમામ દેશોના ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરશે, કે જ્યારે રાષ્ટ્રની

સ્વતંત્રતા કાળેનાં મોટાં આંદોલન ઉભા થાય છે ત્યારે તે ઉભા કરનાર મૂળ વ્યક્તિઓનું ચારિત્ર્યબળ અખુટ હોય છે. ને તેથીજ તેના પંથ કે મંડળનો પ્રભાવ ભારે પડી શકે છે, ચતીન્દ્રબાપુ વિપ્લવપથના આત્મા સમા હતા, ને એમના ચારિત્ર્યબળ વડે એમણે કેટલાયે જુદા જુદા સંપ્રદાયો પર સત્તા ઝમાવી હતી.

આની બળવાની તૈયારીઓનું કામકાજ હમ્મેશા છાનીછૂપી રીતે થતું હોવાથી એવા મહાપ્રભાવશાળી વીરોની છાયા હેઠળ જૂદાં જૂદાં કેટલાયે મંડળો સ્થપાયાં હશે તે બધાનો ઇતિહાસ મળી શકવો મુશ્કેલ છે. એ હીક કે નહિ, તેયે મને તો નથી હજી સમજતું. એવાં વિવિધ મંડળોને ભેગાં કરીને મોટું એકત્ર વિરાટ દળ બનાવવા સારૂ બહુ બહુ પ્રયત્ન થયેલો, પણ કોઇ તેવા લાયક અને પૂરતી પ્રતિભાવાળા આગેવાનને અભાવે તે તો બન્યું નહિ—પોત પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવવા કોઈ રાજી નહોતું. વળી આગેવાનોને પણ પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવી હતી. કોઈ નૂતન આદર્શથી માણસ પ્રેરાઈ ઉઠે છે ત્યારે તે અદ્ભુત આપભોગ આપી દે છે, પણ છતાં નાની નાની બાબતોનાં અહંતા અને સ્વાર્થ તેને સતાવ્યા વિના નથી રહેતાં, એવો અનુભવ છે.

પણ ચતીન્દ્રબાપુની આગેવાની હેઠળ બંગાળના ધણા ધણા મંડળ ભેગાં મળવાનું થઈ શક્યું હતું. પોતે કંઈ એવા ભણેલા કે વિદ્વાન નહોતા, પરંતુ ધણા ભણેલાઓને નમાવી શકતા. એમની સાહસિક વૃત્તિ, અને નિષ્પાક્ષ ઉદારતા, સૌને એમના તરફ ખેંચતી. ને બ્યારે પંજાબ ને બંગાળ બન્નેના ચિત્રવિચિત્ર ભેજાઓનો શંભુમેળો એકઠો થયો ત્યારે પણ પોતાનું વર્ચસ્વ એમણે ટકાવ્યું, એ જોવી તેવી

શક્તિની વાત નહોતી!

બે મંડળો.

સાચું પૂછો તો બંગાળામાં એ વેળા બેજ બળવા મડળીઓ હતી. એકના પ્રમુખમાં આપણા યતીન્દ્રબાપુ. બીજાના બે ભાગ પાડી શકાય. એક બંગાળની બહાર કામ કરનારો અને બીજો તેના બીતરમાંજ પાંખ પ્રસારનારો. તેમાં આગલા વર્ગની ઝૂંસરી રાસબિહારીને માથે હતી. પાછલાના આગેવાન જેવું કોઈ નહોતું.

આવે વખતે આખા કિતર દિન્દને એક સાંકળે ચૂંધી લેવાના ધરાદાથી યતીન્દ્રબાપુને કાશી બોલાવ્યા. પંજબથી માંડી દેડઆસામના સીમાડાઓ સુધી દેશ બળવાને માટે પૂરતો તૈયાર થઈ ગયેલો હતો. ને પંજબના સિપાઇઓની અધીરાઈનું તો પૂછશેજી માં. એમને કાબૂમાં રાખવા પડતા તેથી લાભ થયો કે નુકસાન તે તો ઇશ્વર જાણે, પણ અમે ન ચાટકાવ્યા હોત તો તેમજો કાચું પાકું કામ ડફળાવી દીધું હોત—પરિણામ શું આવત, ને કોને ખબર? બધે એક સામટો ટંકાર કરવા સાફ અમે તેમને દાબી રાખતા.

પુસ્તકનો વિષય.

યતીન્દ્રબાપુ કાશી આવ્યા વિષે સરકારને કાચીપાકી કંઈ ખબર હતી કે નહિ તે મને માલુમ નથી. એ વાત કેમ છેડવી પડી તે કહું. હવે સુધી આ લખ્યું તેમાં છૂપી તો મેં એક વાત નથી બતાવી. જે વાતો કાવતરું ફૂટી જતાં ને અદાલતે ચર્ચાતાં બહાર આવેલી અને પૂરવાર થયેલી તેટલીજ માત્ર મેં જણાવી છે. જે વાતો પૂરવાર કરવાને સરકાર પાસે કંઈ સાધન નથી તેવી વાતો સરકારને માલુમ છે, છતાં તે મેં જવા દીધી છે. જે વાતો પ્રગટ કરવાથી

કોઈને કંઈ નુકસાન થવાનો સંભવ નથી, ને જે સરકારને પૂરેપૂરી માલમ હોવા છતાં, દેશવાસીઓને ઝાંખા ખ્યાલ રૂપે પણ અડધીઅધૂરીજ માહીત છે તેવી વાતો મેં મોટે ભાગે આપી છે.—મારી અદના શક્તિ મુજબ.

રાઉલાટ અહેવાલ

કાવતરાંઓના ખટલા ઘણીકવાર તો જેલમાંજ ચાલ્યા હતા, તેથી આમવર્ગને તે વિષે ઝાઝી વાકેફગારી થવા પામેલી નહિ. કેમકે ગમે તેવી જાહેર પૂરવાર થયેલી ખીના પણ પોલિસની ધમ્મિછા ન હોય, તો મકદ્દર થી કે બહાર આવી શકે? લોકોની આંખે અથડાઇ શકે? મને એવી ખાસ ઇચ્છા થઇ છે કે સરકાર જાણે છે તે મારા દેશબાઇઓ પણ જાણે તો સાચું. દેશના ઇતિહાસનું સાચું વિવરણ વાંચી પોતાની ખામી, ઉણપ, ને શક્તિ સમજશે—શ્રદ્ધા અને ડાહ્યાણુ જેય વધશે. જળજો વિરાટ પાયા પર રચાયેલો—તે કેમ, ક્યાં, કેવી રીતે પોત્તયલો એ બસે સૌ જાણે, ને ચર્ચે. મારું આખું લખાણ વાંચશે તેઓ સમજશે કે એ કંઈ થોડા જીવાનિયા, ઉધમાતીઆઓએ જીવાનીના ઉત્સાહની છોળ વડે કરેલી ખોટી ધાંધલ કે ધમાધમ નહોતી. તેમ રાઉલાટ કમિટીના અહેવાલમાં આપ્યા મુજબની એ અધિરિયા પ્રવૃત્તિયે નહોતી. રાઉલાટ કમિટીમાં એક અમૂક મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખીને બધું લખ્યું છે. એ મુદ્દા એ, કે એ વાંચીને લોકોમાં આત્મશ્રદ્ધાનું બળ સુરુપું ન જોઇએ. વાતોને એવી રીતે રંગી છે કે બળવાખોરોની ટેકડી કરવાનુંજ વાંચનારને મન થાય. હિન્દીઓના હૃદયમાં જે વાંચી આશા ને શ્રદ્ધાનાં ફૂલ ખીલી ઉઠે એમ લાગે તે વાતને દાખીજ દેવાનો એમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

કેટકેટલું દુઃખ ભોગવી, અપાર સંકટ વેડી, કેવાં કેવાં પરાક્રમ કરી ને કેવાં રત્નો ભેગાં કરેલાં, ને એ રત્નો પણ કેવી કસોટીમાંથી પસાર થયેલા, એ કંઈ રાહલાટ આહેવાલ વાંચ્યે ન સમજાય. દિલ-ગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે એ બધી આખી કથા કહેવાની તો મારી તત્પરતા નથી, પણ જોટલું બને તેટલું આપું છું.

સરકારને શિખામણ.

શ્વણકને એમ લાગે છે, કે આ રીતે આવી બધી વાતોને બહાર પાડવી એ ઠીક નથી. (જાણે બહું હજી જાતુંજાતુંજ રહ્યું હોયને, તેમ!) એમ થવાથી સરકારને પોતાનો જીલમ વધારવાની તક મળે છે. આના જવાબમાં મારે કહેવાનું એટલુંજ કે જે બળવાની આગ એક વેળા કેવળ બંગાળામાંજ ધૂમાડા કરતી હતી, તેના તણખા આજ સોળ સત્તર વરસમાં એજ જીલમનીતિને પ્રતાપે ઠેઠ રાવળપિંડી ને પેશાવર પર્યંત જઈ વેરાયા છે. અને જોએ સરકારની આ જીલમનીતિને દૂર કરવા ઇચ્છે છે, તેમને માફ કહેવું છે, કે ગયા દાયકાના એ બળવાના પ્રયાસોને હસી કાઢવામાં કે તેમની અમલ્ય ઝોછી લેખવામાં કાયદો નથી. પરંતુ તેને બદલે સરકારના મગજમાં એટલું હસાવવાની જરૂર છે, કે દેશની સાચી અભિલાષાઓને દાખી દેવાના પ્રયત્નો કરવાથી અથવા કાયદેસરની ચળવળોની ગતિ અટકાવવાથી આવી છૂપી ચળવળો અવશ્ય પેદા થશે, થશે ને થશેજ. ને એમ પણ ન ધારવું, કે ખુલ્લી કાયદેસરની ચળવળ કરતાં છૂપી ચળવળો કોઈ રીતે ઝોછી જોરાવર કે સાધન સામગ્રી વાળી હશે. વિલાયતમાં ખુલ્લી ચળવળને પૂરતું સ્થાન છે, અને હરેક માણસ તેમા છૂટથી ભાગ લઈ શકે છે. એજ કારણે

યૂરોપના ફ્રાન્સ રશિયા આદિ દેશો કરતાં તેમાં છૂપી યજ્ઞવળેાનું પ્રમાણુ ઘણું અલ્પ છે. જીલમનીતિથી અસ્ત પામતી જતી પ્રજાને જેર કરી શકાય, પરંતુ ઉન્નતિને પંથે ધપતી જતિના આત્મ-સાક્ષાત્કારના યત્નોને દાખી શકાય નહિ. એ વાત દેશજનો તેમજ સરકારે બનેએ પોતાના મગજમાં ઠસાવવાની છે.

યતીન બાબુની યોજના.

આજે યતીન્દ્રબાબુ હયાત નથી, એટલે તેમને વિષે લખતાં હવે સંકોચ થતો નથી. એ વેળા એક સામટું આખું ઉત્તર હિન્દ એકજ દિશામાં કામ કરી રહ્યું હતું તે ધણાકને, ખૂદ કેટલાક બંગાળી બજવાખોરોનેયે ખચર નહોતું.

યતીન્દ્રબાબુનો ખાસ આગ્રહ એવો હતો, કે બજવાની તારીખને પાછળ હઠાવવી; મોટું કરવું. તે દરમિયાન પોતે બંગાળે જઈને એએક મહિના કમ્મર કસી કામ કરે ને પૈસા પણ ભેગા કરે. તેમનો એવો ખાસ મત હતો, કે પૈસાના પૂરતા સ્હાયા વિના આ બાજુ ખેલવી ઠીક નથી. પણ “પૂરતાપણા”નો તેમનો ખ્યાલ કંઈ અજબ બારે હતો—તેટલા કદિ મળે નહિ, ને કામ થાય નહિ!—એટલે છેવટે તો એટલી બધી આશા ન રાખવાનું યતીન્દ્રબાબુએ પણ કબૂલેલું.

પંજબી સિપાહીઓની અધીરાઈ.

પણ તેઓ પંજબની સ્થિતિ બરાબર સમજી ન શક્યા. પંજબી સિપાહીઓ હવે છેક અધીરા ને આકળા બન્યા હતા. તેમ બનવાનું કારણ એ હતું, કે તેમને પશ્ચિમના રણમેદાન પર રૈસાવાને

આરે ધકેલી દેવામાં આવશે તેની જરાયે ચોક્કસ માહિતી નહોતી. હિન્દમાં ને હિન્દમાં તો લસ્કરી ટુકડીઓની એકથી બીજી ને બીજીથી ત્રીજી ઠેકાણે આઢલીગઢલી થયાંજ કરતી હતી. એટલે જો અણ્ણી ચૂક્યા, ને કોઈક દક્ષિણને મથકે જઈ પડ્યા, તો બધી મહેનત છૂટી પડશે, એમ તેમને લાગતું હતું.

આ રીતે પંનળના લસ્કરી ગુસ્સાને દાબી રાખવાનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું; વળી એ સિપાઈઓને બીજી કશું મોકલી દેવાય તો અમારું કામ કથળી જાય એ બ્હીક અમને પણ બારે હતી. આ બધા કારણોને લીધે યતીન્દ્રબાણના આગ્રહને માન આપી ન શકાયું. ખુદ મારે માટે પૂછો તો હું પણ આ સૈનેરી તક જવા દેવાની તરફેણમાં નહોતો. એટલે એક બાગુ સિપાઈઓને શાન્ત રાખવા પ્રયત્ન કરતો, છતાં બીજી બાગુથી આખો બળવો સામટો જેમ બને તેમ સત્વર પ્રત્વળી ઉઠે તેમ કરવાને માટે પણ તનતોડ મહેનત કરી રહ્યો હતો. ચીવટથી સમજાવ્યું, એટલે યતીન્દ્રબાણ પણ મારા મતનાજ થયા.

પરદેશી મદદની સંતલસ.

મારો હુમ્મેશનો એવો ખ્યાલ ખરો, કે અમણુ આમલગંને ઉશ્કેરી તેને કૂદાવવો એ રમત જેવું કામ છે. જો કે તેમ કૂદાવવાથી કંઈ અમારું કારજ સરી જાય કે ગદ સર થાય, એવી બ્રમણા મને નહોતી. તે તરફ મેં લક્ષ પણ નહિ આપેલું. મને થતું કે દેશનો બજેલો નવજીવાન વર્ગ જો બરાબર સંગઠિત થઈ જાય, ને પછી દેશી સિપાઈઓને વટલાવી લેવાય, તો બળવાનો ઘડાકો પૂર જોશથી ફૂટી શકે. પણ સાથે સાથે કોઈ બીજી પરદેશી પ્રગ્ન

સાથે સતલસ ન રાખી હોય, તો બહુ કેવળ નકામું!

સરંજમની ગોઠવણ.

સૌથી મોટી ભૂલજ એ. ઘણી વાર માંહોમાંહેયે અમારે ચર્ચાનું પડેલું કે આ ચળવળની સાથે સાથે જો મોટા પ્રમાણમાં લરકરી સરંજમ હથિયાર ઓગર વિગેરે બહારથી ટાંકણાસર આવી લાગે એવો બન્દોબસ્ત થાય તો ઠીક; છતાં આગેવાનો બધાજ એ બાબત પ્રત્યે બેદરકાર દીસતા હતા. તેઓ કહેતા, કે હજી એનો વખત આવ્યો નથી. પણ આગ લાગે ત્યારે તે કૂવો ખોદાતો હશે? જ્યારે એનો સમય આવ્યો, ત્યારે પછી તક મળે શાની, ને જોગ એસે શાનો? આખો દેશ ટટાર ન થપેસો એ ખરૂં, છતાં બંગાળ ને પંજનના જીવાનવગનો જે આ ઝમાવ થયો હતો તે બહુ વ્યાપક ને મોટા પાયા પર હતો. તેમાં બંગાળની તૈયારી તો અપ્રતિમજ હતી, એમ કહેવું પડશે. ગમે એટલી માથાકૂટ વડે ન થાત, તેવી ઝમાવટ પરસ્પરના ઉત્સાહ અને સહકારને લીધે થઈ ગઈ હતી. એટલે ખરેખરી સઘ્નશક્તિ બંગાળમાંજ એકઠી થઈ હતી—પંજનમાં તો મોટે ભાગે પરદેશથી પાછા ફરેલા શીખોનીજ એમાં સામેલગીરી હતી. દેશના આમલગ સાથે તેમનો બહુ ઓછો પરિચય (આ નજરે) હતો ને આમલગ પણ તેમના પ્રત્યે બેદરકાર હતો. બંગાળની પ્રજાને છેક તેવું સરડીશીકેટ ન આપી દેવાય.

કોઈ પણ મડળના માણસો જેટલા બાવનાશાળી ને ચારિત્ર્યશીલ તેટલું તે મંડળનું સામર્થ્ય વધારે. તે જોતાં બંગાળનો જેટો ઝ્યાંથીજ મળે? ને તેમાં એજ પ્રાંતના જુદા જુદા આદર્શોનાં હંદ આથડેલાં પણ તરેહવાર રીતોએ.

બંગાળ વિષે લખવા બેસીશ ત્યારે એ ચર્ચા આગળ ચલાવીશ. હાલ તો માત્ર બંગાળની બહારની ચળવળ વિષે લખવા બેઠો છું. બહારનું પ્રકરણ એક સાદું બળવા પ્રકરણ છે. બંગાળનું પ્રકરણ સારા ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ સાથે અનેક પ્રકારે સંકળાયેલું છે, ને વિશાળ ચર્ચા માગે એવું છે.

બંગાળ—પંજાબની હરિદ્વાર.

બંગાળીઓને બીજા પ્રાંતોની પેઠે લશ્કરી ટુકડીઓમાં સિપા-હગીરીની સગવડ મળતી હોત તો અત્યાર સુધીમાં શુંનું શું થઈ ગયું હોત. છતાં આ વેળા પંજાબમાં જે વેગથી કામ ચાલતું હતું તે જોતાં અમને બંગાળ પાછળ પડી જશે એમ ખૂબ લાગતું. પાછલા ઇતિહાસમાં બંગાળને માથે ચોટેલી કાળી ટીલીઓ સાંભરતાંજ મને ભારે દુઃખ થતું ને ધણીવાર ત્યાં દોડી જઈ કામ કરવાને મન ઉશ્કેરાતું. આથી યતીન્દ્રબાપુ બંગાળે પાછા ફર્યા ત્યારે મારી ઉત્સુકતા દાખતાં દાદાને પણ ભારે મુશ્કેલી પડી.

દાદાએ મને સમજાવતાં કહ્યું:—“હું પોતે પંજાબ જનાર છું. અને તારે બંગાળ-પંજાબ બેની વચ્ચેના મધ્ય પ્રદેશમાં રહી બન્ને પ્રાંતની જવાબા સચેત રાખવાની છે.”

લાયારીથી મારે કાશીમાંજ માફ થાનક રાખવું પડ્યું.

ઘાડોનો આરંભ.

બંગાળમાં હવે લૂટફાટ અને ઘાડોનો આરંભ થયો. પુષ્કળ પૈસો હાથ લાગ્યો, રોડ કમ્પનીની ૫૦ પિસ્તોલ ને પચાસ હજાર કારતૂસોની ચોરી કરવામાં આવી. યતીન્દ્રબાપુ કમ્બર કસીને તેમજ

ખાઈપીને કામે મંડ્યા. તેને લીધે ત્યાં અદ્ભુત જોમની રેલ આવી ને ધમધોકાર કામ ચાલ્યું. એમણે પોતાની શક્તિ બતાવી-તે વડે સૌ કોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા.

બીજી બાબુ રાસબિહારી પંજાબ રવાના થયા. તેમને પકડવાને ૭૫૦૦ રૂપિયાનું ઇનામ જાહેર થયું હતું. તે છૂટા હોવા કારણે સરકાર પર મહેણાં ને ઇપકાનો વરસાદ વરસ્યો જતો હતો. સરકાર ખૂબ બાંજઘડ ને ખટપટ પણ કરીજ રહી હતી.

સરખામણી.

એક બાબુ મહા દુર્દાંત વિકરાળ બ્રિટીશ સિંહની સારા દેશને વ્યવસ્થિત સાંકળો વડે જકડી રહેલી રાજશક્તિ-ને બીજી બાબુ અમારું ગરીબનું બળવા મડળા-એવું ગરીબ, કે (ધન્ય છે એ મહાવીરને,) રાસબિહારીએ પકડાઈ જઈને અમારા હાથમાં ૭૫૦૦ ની રકમ મૂકવાની પણ માંગણી કરેલી!-જેને ગમે એટલો પ્રેમ છતાં દેશના લોકો કદિ મદદ ન કરી શકતા, (ને આગેવાનોને તો ઓળખતાજ નહિ)-તેમનો સમસ્ત બરોસો કેવળ પોતાની અમાપ દૃઢતા ને આત્મશ્રદ્ધા પર હતો ! બધી દિશામાંથી તેમના પર મારો હતો.

છતાં માત્ર આત્મરક્ષા કરીનેજ તેઓ શાંત ન રહેલા; સરકારને પજવવાને અને હેરાન કરવાને તેમણે કંઈ કંઈ તરકીબો લડાવી. રાસબિહારીને સરકાર પકડી ન શકી એનું મુખ્ય કારણ અમારા મંડળની ચાલાકી અને પાકી વ્યવસ્થા. એવી વ્યવસ્થા ન હોત તો “જસસી ચક્કર”માં સપડાઈ જવાનુંજ રાસબિહારીને ભાગે આવત. પણ તેમનું નસીબ પણ સારું ને હોંશિયારી પણ ભારે. કેટકેટલી વાર

તેઓ કેવા જરાજરામાં પકડાતા છટકી નાંહેલા, તેની વાતો સાંભળીએ તો રૂંધેલા ખડા થઈ જાય-છત્તરની કૃપાજ એ, બીજું શું?

માત્ર એમનીજ નહિ પણ બીજા કેટલાયે નવજુવાનોના છૂપા વાસની અને જસૂસોને દાયતાળી આપ્યાની કથાઓ લખાશે ત્યારે ભારતના ઇતિહાસમાં એક નવુંજ પાત્ર ખુલશે. દાદાની કેટલીક વાતો હું બીજા ખડમાં કહેવાનો છું.

ગાંડીમાં લય.

હીક. રાસબિહારી રાતની ગાંડીમાં દિલ્હી થઈને પંજાબ રવાના થયા. એ વેળાથી અમે કોઈ ને કોઈ ચોકીયાન તરીકે એમની સગાથે રહેતાજ. દિલ્હી સુધી કંઈ જનવા પામ્યું નહિ. પણ ગાંડીએ એ સ્ટેશન છોડ્યું કે તુરત એમને પોતાનાજ ડબ્બામાં પોતાની પિછાનનો એક દારોગો (ડીટેક્ટિવ ખાતાનો) બેઠેલો જણાયો. હવે એમના મનની સ્થિતિ કહી લેતે. પણ બાઅખજે ને પોતાની કાનદાંકણી ટોપીની મદદથી દાદા છટકી જવા પામ્યા. બીજે સ્ટેશને બીજા ડબ્બામાં જઈ એકા. શાન્ત ચિન્તે સંઘળું જાણીયુત્રીને, દાદા આ ઉકળતા તવામાં આનંદે ઝપલાવતા હતા!

અમૃતસર પહોંચ્યા.

લશ્કરી માહિતી.

આ બાબતુ જેડીઆ પ્રાંતો, બિહાર તેમજ બંગાળની જુદી જુદી લશ્કરી ડાવણીઓમાં અમારા લોકોનો પગરવ ચાલુ હતો. થોડા દિવસ રહીને કરતારસિંહ ને બીજે એક, પંજાબની ખખરે લઈને કાશી આવી લાગ્યા. તે વેળા સારા ઉત્તર હિન્દની તમામ લશ્કરી ડાવણીઓની માહિતી અમારી પાસે આવી એકત્ર થઈ હતી.

અમે જાણતા હતા, કે ગોરુ લશ્કર બહુ જૂનું હતું. જે હતું તેણે કાચા, નવસોદિયા દુધમલ બાળક જેવા જીવનાં હતાં. તેમને જોઈ હાથ અજમાવવાનો અવસર ક્યારે આવે એવી ચેજ પણ અમને ખૂબ થતી. એ ત્રણ મોટી છાવણીઓ અને કાખૂલના સીમાડા શિવાયને એકે સ્થળે ૩૦૦ થી વધુ ગોરા નહોતા. ને એ મોટા થાનકોએ પણ બહુ તો હળવર પન્દરસોની દુકડીઓ હતી.

નાની નાની છાવણીઓમાં જે હથિયાર ઓળંગેના સરંજામ હતો તેના વડે કંઈ નહિ તો વરસેક સુધી તો સરકારને ખુશીથી હંકારી શકાય એવું હતું. ને માલમસાલાની બધી પૂરેપૂરી વિગતો તો અમારી પાસે ખરીજ, પણ દેશી સિપાઈઓનું મગજ ખૂબ ચકડોળે ચઢેલું હતું. પ્રત્યેક પળે વિજ્ઞાન, લડાઈમાં જવાની ફરજ પડશે તે ચિંતા તેમના મગજને ઘેરી રહેતી. અમારા જીવાન બળવાખોરો તેમની પાસે જતા ત્યાં તેમની સરબરા ફરી તેમની વાતો ખૂબ રસ લઈ લઈને તેઓ સાંભળતા. એકવાર એક યુવકની પાસે ખૂબ ઉંચા દરજ્જાના જમાદારો શિવાય સપજાનું ટાળું વળેલું, ને તેની સાથે તડાકા મારતું હતું. છેવટે તેમણે કહ્યું, “ અમે શરૂઆતમાં તો બહુ આગળ નહિ પડીએ. પણ દારૂગોળો ખીજના હાથમાં ન જાય એ વિષે સાવચેત રહીશું. ખરેખર કામ ચાલશે એટલે ચાહોમ ઝૂકાવીશું.”

છાવણીમાં આવળ.

હું જાને પણ કાશીની છાવણીમાં ઘણીકવાર પાછો ગયો હતો. દિલ્લાસિંહ શિવાયના ખીજ બધા ત્યાં મળતા માણસ હતા ને દેશને ખાતર આગમાં ફૂટી પડવા તૈયાર હતા. દિલ્લાસિંહ એકવાર કહે:—

“ બાપુજી, દેશમાં સ્વરાજ થાય, તો મને એકાદી જગીર મળશે ખરી કે નહિ ? ” ! અસ્તુ.

એકવાર હું ગનકોટન લઇને તેમની પાસે ગયો ને અમરી કરામતો દેખાડી. એતાથી કેવું ઝપ દઇને સઘળું બળી જાય ને રાખોડી શિવાય કશું રહે નહિ એ સમજાવ્યું. જોઇને બધા ચકિત થયા. એ રીતે જુદે જુદે પ્રકારે દિલ્લાસિંહ અને તેના લાગતાવળગતાઓને અમારા સંપ્રદાયમાં વટલાવવાનો હું ચત્ન કરતો.

પાછળથી પણ એ દુકડીના કેટલાઓ સાથે મારે મુલાકાત થઈ છે. તેઓ મળે કે ભરત માથું નમાવે ને પ્રેમથી વાતો કરે. એક ડોસો તો એક વેળા કહે, “ બાપુજી, મારી સાથેવાળા બધાઓ મરણ પામ્યા. હુંજ એકલો બચ્યો છું. મોતને કડિ આપો; પણ તેનો મને ડર નથી. તમે મારા ગુરૂ છો, કેમકે સંસારમાંથી વાળી તમેજ મારું મન ઇશ્વરમાં લગાડ્યું છે. ”

ધણી દુકડીઓ અમારી સાથે થોડું હલ્યા બલ્યા બાદ બહારી થવાથી ખીન્ને જતી—અને એમ અમારા તથુખા દૂર ને દૂર વિખેરાઈ પડતા.

આમ વર્ગ.

ઉપરાંત હવે ગામના સામાન્ય પ્રજાવર્ગમાંએ મેં પણ પેંસારો કરવા માંડ્યો હતો. જોડીયા પ્રાંતોના ધણા ગામડાઓમાં માત્ર રજ-પૂતોનો વાસો છે. તેમનામાંથી સરકાર પણ લશ્કરમાં ભરતી કરે છે. પણ આ આમવર્ગ ને બંગાળના આમવર્ગમાં મારે તફાવત છે, એક તો તેઓ શરીરે બળવાન છે, બીજું ભૂતકાળનું ગૌરવ હજી પણ તેઓ સર્ગર્વ સંભારે છે. અબણુ ખરા, પણ રાજદારી સં-

સ્કારો એમના ઉંડા. બગાળ કરતાં ધર્મ પર પ્રીતિ ને શ્રદ્ધા ધણી વધારે. જો હોશિયાર આગેવાન મળે તો એ લોકો અસંભવિતને પણ સંભવિત કરી બતાવે.

એમનામાં પણ મારી આવળ શરૂ થઈ હતી ને તેમના તરફથી જે પડથો પડતો હતો તેથી આશા બર્ષો હતો.

પંજબમાં દાદા, સિપાઇઓની સાથે વાતચીતમુલાકાતનો પ્રસંગ પાડતા હતા. તેઓ જ્યાં રહેતા ત્યાં તો કાઠને મળતાજ નહિ. પણ મુલાકાતીઓ માટે એક ખાસ ઘર રાખેલું હતું. લાહોરના બે સિપાઇઓની વાત ખાસ યાદ રાખવા જેવી છે તે જણાવી દઉં.

ચાહગાર કિસ્સો.

એકનું નામ લછમનસિંગ. ખીજો મુસલમાન હતો, તેનું નામ બૂલી ગયો છું. બંને જમાદાર હતા. સિપાઇઓ પર લછમનનો ખૂબ દોર હતો. એની ટુકડીના એક સિપાઇ સાથે આંદામાનમાં મારો ભેટો થયો હતો. તે કહે કે, લછમનસિંહજી ધણા વખતથી ટુકડીમાં પોતાનુંજ એક મંડળ ઉભું કરી રહ્યા હતા. બધા અવારનવાર એક ઠેકાણે ભેગા મળે અને શીખ ધર્મગ્રંથો વાંચે તથા જુદી જુદી ચર્ચાઓ કરે. ગોરા અમલદારોએ વાત જાણી ત્યારે તેમણે તે બંધ કરવા હુકમ કર્યો. વળી બંધ થાય, વળી ચાલે, એમ અવારનવાર લાગલાગટ કેટલાંએ વરસો સુધી ચાલ્યું. ટુકડીમાં ચારિત્ર્યશાળી અને ધર્મિષ્ઠ મદદ તરીકે લછમનનું માન બહુ સારૂ હતું. લછમનને ફાંસીનો હુકમ થયો ત્યારે પેલા ખીજા મુસલમાનને જીવતદાનની લાલચ આપી કેટલીક છુપી વાતો ફાંસી દેવાને ખૂબ સમજાવવામાં આવ્યો.

“ એ કાફરની સાથે તું ફાંસી જશે ? ”

એ મુસ્લીમ બાઇએ જે જવાબ દીધો તે આજના સૌ હિન્દુ મુસલમાને વિચારવા જેવો છે, અંતરમાં ઠસાવવા જેવો છે. “ યા અલ્લાહ ! કાફર ! ! ! જે લઘુમનસિંહ સાથે મને ફાંસી ચઢાવે તો તો જન્નત મારે માટે ખુલ્લું જ છે ! ” જન્ને હસતે વદને ફાંસી ચઢયા.

ગોઠવણ.

જેમ જેમ બળવાનો દિવસ પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ અમારા મનમાં ઉલ્કાપાત થવા માંડ્યો, “ શું થશે ? આટલું પ્રચંડ કામ પાર પડશે ? ”

ખરે, અમે કશું કરવામાં બાકી રાખ્યું નહોતું. અમારી શક્તિને પૈએ પૈ ખરચી નાંખી હતી. છતાં આવી કંપારી છૂટતી. દાદાને પણ પંજાબ જતાં પહેલાં કેટલીવાર એવા ઉદ્ગાર કાઢતા સાંભળ્યા હતા, તો બીજાનું શું ગળું !

અમારી ગોઠવણ એવી હતી કે એકે દિવસે આખા ઉત્તર હિન્દમાં એચિંતા જ્યાં જ્યાં છાવણીઓ હતી ત્યાંના ગોરા સિપાઇઓ પર તૂટી પડવું ને જેઓ કબજે થાય તેને કેદ કરવા. કામ રાત્રે શરૂ કરવું ને તુરતજ તાર તોડી, ગોરા અમલદારો વિ. ને કબજે કરી, ખજનો લૂટી, જેલનાં પખીને ઉરાડી મેલવા અને પછી શહેરની રમેવાળી એક જણને સોંપી બધાએ એકઠા થઈ પંજાબમાં જવું. અમે એવા ખોટા ટુલણુ છ નહોતા, કે સામી લડાઇએ ઇંગ્લેન્ડ સાથે છતવાની અમે આશા રાખીએ. પણ એટલી શ્રદ્ધા કંઈક હતીજ, કે અમારું કામ શરૂ થતાંજ આખા દેશમાં એ ચેપ ફેલાશે અને એવી તો અંધાધુંધી ચાલુ થશે કે જે વરસેક અમે સરકારને હાંધી

શકીએ તો પરદેશી રાષ્ટ્રો અને ઈંગ્રેજ સરકારના શત્રુઓની મદદથી દેશ જરૂર સ્વતંત્ર બની જવા પામે. આમ બનવું અશકય નહોતું લાગતું.

તારીખ ઠરી.

એક દિવસ પંખખથી કોઈ એક ખબર લાવ્યું કે ૨૧ મી ફેબ્રુ. ની તારીખ શરૂઆત માટે ઠરી છે.

તે દિવસે વાર રવિ હતો. રાત્રે કામ શરૂ કરવાનું હતું. ખબર સાંભળતાં આખા શરીરમાં જાણે વિજળીના ધકાથી થાય એવો ઝણઝણાટ શરૂ થયો. નહોતો એ આનંદ, નહોતી એ બહીક !-એના સંમિશ્રણ રૂપી એ બાવનું મારાથી વર્ણન નહિ થઈ શકે.

માત્ર એક અઠવાડિયાની ઢીલ હતી. તમામ મથકોએ ખબર અપાઈ ગઈ હતી.

બધી તૈયારીઓ ધમધોકાર ચાલી રહી હતી. એ ગાળામાં અમારામાંના ઘણકને તો જરૂર ખુબ બહીક અને શંકા પીડતાં હતાં; હુએ અચૂક શ્રદ્ધા તો નહોતો રાખી શકતો કે ખરેખર બળવો હાર પડશેજ.

બહીક.

સેંકડો વરસની દીન દીન યુદ્ધામી દશાને પ્રભાવે આત્મશ્રદ્ધા તો એવી ઉડી ગઈ હતી કે સ્વતંત્રતા શી ચીજ છે એની કલ્પના કરી શકાતી, તેને માટે તનતોડ પ્રયત્નો કરાતા, છતાં ઇચ્છાના અટલ દુર્ગને તોડીને પણ મનમાં બહીક પેસી જતી કે વખતે બળવો શરૂજ નહિ થાય ! સારી ઇન્દગીનો દુઃખિયારો, એકાએક

સુખનો સુરુજ ઉગે છતાં જેમ માની શકતો નથી—અધેથી તળપસો, બધાથી હીણાયસો ને ગ્રેમના આશ્વાસનને અભાવે બળીબળી રહેલાને કોઈ અચાનક વહાલસોયું સ્વજન મળી આવે ને તેની આંખો કહ્યું ન કરે—માનવાની ના પાડે, તેમ—બરાબર તેજ પ્રમાણે હિન્દનો ભાગ્યોદય અમારાં હૈયાં બરાબર કદી નહોતાં શકતાં.

તૈયારી.

કામ તો ધમધોકાર ચાલ્યું. બંગાળના નવજુવાનો માટે અડધી પાટલનો શિવાર્ધ ગઈ. પંજાબમાં જંગી રાષ્ટ્રીય વાવટો પણ તૈયાર થયો. એ વાવટામાં શીખોએ પોતાનું ખાસ નિશાન મૂકવાનો આગ્રહ કર્યાથી હિન્દુ, મુસ્લીમ, શીખ અને બીજા બધી જાતો માટે મળી ચાર રંગનો તૈયાર કર્યો. સ્થળે સ્થળે ક્યાં ક્યાં કેટલી મોટરો, લોરીઓ વગેરે હતી તેની યાદીઓ તૈયાર થઈ.

આખાય ઉત્તરના બળવાખોરો પંજાબ સામે મીટ માંડી દહાડા મણુવા લાગ્યા. ક્યારે સંકેતની સિસોડી વાગે ને કૂચકદમ શરૂ થાય—ચિતામાં બળતું લગાડાય. શ્રી શ્રી પ્રભુ જગબંધુ બોલેલા, કે બાર વરસ તપ કરીને ગુફાથી હું પાછો ફરીશ ત્યારે હિન્દની સ્વતંત્રતાનો યુગ આરંભશે, એમ નક્કી સાંભળ્યું હતું. તેઓ પણ ૧૯૧૫ ના ફેબ્રુઆરીમાં બહાર આવ્યા. તેમને અમારી તૈયારીઓ વિષે ગંધ પણ નહોતી, એ ખરું; તેઓ બહાર આવી હજુ કંઈક વાર છે. એવો ઇશારો કરી ફરી પાછા તપ કરવા ભાગ્યા.

ધૂળધાણી.

હાથર શું ધારે છે કે હાથે છે તે કંઈ કળાતું નથી. હાથર

વરસ થયાં હિન્દની બધી મદાનગી જાણે ધૂળ મળી છે.-પંજાબનું પ્રથમ કાવતરું-આતુ' મોડુંએ નિષ્ફળ નીવડ્યું! કળી પ્રકૃતિલિત થઇને ખીલી ફૂલ થાય તે પહેલાંજ તે ચૂટાઇ ગઇ ને તેનું બલિદાન લેવાયું-દેવાયું. એ કહાણી હવે સાંભળો.

પંજાબના છૂપી પોલીસ ખાતાના એક મુસ્લીમ ડેપુટી સુપ. એ કૃપાલસિંહ નામના એક શીખને પોતાના જાસસરૂપે બળવા મંડળીમાં દાખલ કરી દીધો. કૃપાલને દૂરનો કોઈ એક સગો (બાઈ જેવો) લશ્કરમાં હતો, તે બળવામાં જોડાયેલો. ઘણું કરી તેનીજ મદદથી એ “ ઢેડો ” અમારામાં ઘૂસી જવા પામ્યો. થોડાજ દિવસમાં એની શકભરી ચાલચલગત પર ઘણાને વહેમ ગયો. ને પછી એના પર આંખ રાખવાનું ઠર્યા બાદ બેજ દિવસમાં માલમ પડ્યું કે એ રોજ નિયમિત રીતે પોલીસના વડાને ત્યાં જાય છે. હવે આ બાબત બળવાને માત્ર થોડા દિવસનીજ દીલ રહેલી છે. એ અવસ્થામાં જો એનું ખૂન કરીએ તો એકદમ એવું મોડું ધાંધલ ઉભું થાય, કે અમારું બધું ક્યું કરાવ્યું ધૂળ મળે, એટલે એ વાત છોડી દેવી પડી. પૂર્વ બંગાળમાં હોત, તો તો એનો ઘડોલાડવો થઈજ જાત.

તારીખ મહલી.

એ તો ઠીક. પણ ધીમે ધીમે જાણવામાં આવ્યું કે પોલિસ-ખાતાને એકસ ઠરાવેલી તારીખ પણ માલમ પડી છે.-કૃપાલસિંહ હારા. એટલે એમ હતું કે કૃપાલને હવે ઘરની બહાર નીકળવાજ દેવો નહિ અને બળવાની તારીખ ફેરવી ૨૧ ને બદલે ૧૯ મી કરવામાં આવી.

પણ હાથ નસીય ! આ નવી તારીખની ખબર જે માનુસ છાવણીમાં પહોંચ્યાડવા ગયો તે બ્યારે ખબર આપી દાદા પાસે આવી લાગ્યો ત્યારે કૃપાલ ત્યાં બેઠો હતો. પેલાને કૃપાલ વિષે ખબર નહિ; એટલે તે બિચારો નિર્દોષ બાવે બોલી ગયો: “ તા. ૨૧ ને બદલે ૧૯ ઠરાવ્યા બાબત ચોકસ ખબર આપી આવ્યો છું. ” ! ! !

તે દિવસે ૧૯ મી ફેબ્રુ. હતી. બપોરે પેટપૂજ કરવાને બધા હામ હામ વિખરાઈ ગયા હતા. ત્યારે કૃપાલ પણ ઉઠી બહાર જવા ઉભો થયો. જે તેની પાસે બેઠો હતો તેણે ચટ દબને તેનો હાથ પકડ્યો ને બીજી ખેંચતાણુ ન કરતાં તેની સાથે ને સાથે રહ્યો. કૃપાલ ધર બહાર નીકળ્યો કે તુરંતજ બસુસ ખાતાનો એક ચર સાધકત્ર પર ત્યાં આવી લાગ્યો. કૃપાલે તેને તારીખ બદલાયાની વાત કહી દીધી.

ધરપકડ.

બસ ખલાસ ! ફૂટયું નસીય તારું, બારત !

બે ચાર કલાકમાંજ ધરપકડો શરૂ થઈ. જે ધરમાં કૃપાલ હતો ત્યાંથી ૭-૮ પકડાયા, તેમાં આવેલાનો મુદ્દો હતો. દાદાનું રહેઠાણ તો એક બે ખાસ મળતિયા શિષ્ય, કોઈની ગણુમાં નહતું, ધરણુ તેઓ સઘળાની મુલાકાત બીજેજ લેતા.

આ બાબતુ દારૂગોળાની લંગામ દેશી સિપાઈઓના હાથમાંથી ફટ દબને ગોરા લશ્કરીઓને સોંપી દેવામાં આવી. બધા ગોરા વોલન્ટિયરોને લડાઈને માટે તૈયાર રહેવા સૂચવાયું. છાવણી ચોકસ ગોઠવાઈ. લડાઈના વ્યૂહરાજમાં જેને પિકેટ કહે છે, (સાવચેત-સાવધાન રહેવા વિષે) તેનો ડંકો વાગી ગયો. ઇંગ્લેજ સિપાઈઓ

રાહટ લેફ્ટ રાહટ લેફ્ટ કરતા સારા શહેરમાં ધામધૂમથી ધૂમવા લાગ્યા. લાહોર, દિલ્હી, ફિરોઝપુર-અધેજ એ પ્રમાણે સમગ્રવું.

સાધારણ જનસમૂહમાં ઘણાને એમ લાગ્યું કે આ બધું યુરોપમાં-ચાલતી મહા લડાઈને અંગેજ હશે. પણ દેશી સિપાઈઓ જેઓ અમારી સાથે ખરડાયેલા હતા તેઓ સમજી ગયા, કે સત્યાનાશ!

વળી બળવાની તારીખ આગળ આણુવાથી ગામના બધા લોક બધે બેળા થવાનું બન્યું નહિ. માત્ર કરતારસિંહ ૭૦-૮૦ માણસને લઈને ફિરોઝપુરની છાવણીમાં ઠપાં મુજબ જઈ રહ્યું થયો. તો ત્યાં ઉપર મુજબની સ્થિતિ હતી. લાહોરમાંયે એમજ હતું, તેની એ આપ-ડાને શી ખબર?

કરતાર.

ખરાબમાં આટલી સ્થિતિ ફેરવાયેલી છતાં પણ કરતાર દેશી સૈન્યના જમાદારને જઈ મળ્યો.

તે કહે:—“ બાઈ, હમણાં કંઈ નહિ બને; થોડા દિવસ વાટ જોશો તો કંઈ વળે. હમણાં તો વગર મોતે માર્યા જઈશું.”

કરતારસિંહ સમજી ગયો કે ખલાસ. એની ચતુર બુદ્ધિએ તુરત કળી લીધું-એ ચાર દિવસ પછી શું બનવાને નિર્માણ થયું છે તે. છતાં તેણે ઘણી માથાફાડ કરી. “ બાઈ, જે આજે કંઈ નહિ બને, તો ભવિષ્યમાં તો કશુંજ નથી થવાનું !! ”

જવાબમાં ડાકું ધૂણાવી તેણે પેલા ગોરા પિકેટા પ્રત્યે આંગળી કરી. “ હમણાં જે કંઈ કરવા જશો, તો ફાંફાં ફાગટ છે. જાણી બુઝીને કોઈ અજગરના ડાચામાં પગ નહિ ખોસે ! ”

પણ હાય !

એ દિવસે આવા વિશ્વાસઘાતના જખમને અવગણીને પણ એ બળવો ઠારોઠાર ઝામત—જે હિન્દીઓ પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં લસ્કરી સરંજામ હોત તો; અથવા પહેલેથીજ બણેલા અને હોંશિયાર લોકો બળવાની દીક્ષા લીધા બાદ ઈંગ્રેજના લસ્કરમાં સિપાઇઓ તરીકે જઈ ઘૂસ્યા હોત, તો પણ.

લાહોર.

પણ, લાચાર !

હતાશ દિલે કરતાર પાછો ફર્યો. લાહોર ગયો. ઠામ ઠામ ધર-પકડો ચાલી રહેલી હતી. જેઓ પકડાય છે તેમાંના કેટલાક નબળાઇ અને સ્વાયંવૃત્તિથી બીજા પાંચને પકડાવે છે. ને કેટલેક દેકાણે તો આખાં ગામનાં ગામ ઈંગ્રેજ સૈનિકો ઘેરી લે છે ને જે આવ્યા તેને ધૂમ પકડે છે. દેશી સિપાઇઓમાં લાહોર વર્તી રહ્યા છે. રાવલ-પિંડીની એક પક્ષટણુને વિખેરી નંખાઇ. લાહોરમાં જડતી, જપ્તી અને પોલિસ તપાસોની ધમાચકડી મચી રહી. શીખ નજરે પડ્યો ને રહેજ વહેમ પડ્યો, કે ફટ છત્રને પકડ્યો, ને ઘોંઝ્યો થાણામાં ! કોક કોક ઠામે ગોળીબાર પણ ચાલે છે !

બહુ જૂજ સમયમાં આમ સંજોગો બદલાઇ ગયા, મંડળમાં પણ એક બીજાનો વિશ્વાસ કરવો કપરો થઈ પડ્યો. કરતારસિંહ બહુ ચપલ હતો. લાહોર જઈ તે રાસબિહારીને રહેઠાણ પહોંચ્યો. તે સ્થાન સૌથી અગ્નિજ્વલ ને ઘાતુંજ સુરક્ષિત હતું.

રાસબિહારી પાસે.

ઘાઘા નિરાશ હૃદયે નિર્જીવ પ્રાણી પેઠે ઢીલા થઈને એક ખાટલા

પર પડ્યા હતા. કરતાર જઇ શાન્તભાવે પાસેના ખીજા એક ખાટ પર એવીજ રીતે જઇ ઢળી પડ્યો.

બન્ને મુગા બેઠા. બન્નેનાં અતર જળી જતાં હતાં. સારે શરીરે જાણે કોઈ તલ્વારના જખમ ન કરી રહ્યું હોય, તેમાં મીઠું ન ભરી રહ્યું હોય એવી વેદના થતી હતી. આવા ભારે ધા ખમવા તે ઝાઝાનાં નસીબમાં નથી લખેલું હોતું !

હાય ! તેમની સર્વ આશાઓ વેરણુ-ખેરણુ થઇ ગઈ હતી, તેમની વિરાટ મહાયોજના પળવારમાં ખેદાનખેદાન થઈ ગઇ હતી !

આવા શિક્ષિત ને પ્રગતિમાન માણસ પર આટલી અસર થાય, તો પછી અબાણુ સિપાઈઓનું તો પૂછવુંજ શું ? તેમને લાગ્યું કે મહાયુદ્ધના આવા સરસ ટાકણે પણ આવો બળવો આ લોકો ન નિભાવી શક્યા ! તક મઈ, ગમજ !

પુનઃશ્ચ હરિ ઝં.

ને છતાં—આવો વાર સભા બાદ પણ ફરી કમ્બર ફરી તેઓ કામે વળગ્યા. તેમનું હૃદયબળ, તેમની આશા, અખૂટ હતાં. અધ-કારથી છવાયેલા ઇવનપથ પર ફરી તેમણે યાત્રા શરૂ કરી. માનસિક આઘાત જખરો હતો છતાં તેમના ઉત્સાહને તે કેવળ કચડી ન શક્યો.

ખરેજ ! એટલું હૃદયબળ કોઈકિનુજ હોં !

વીરજ વીરની કદર કરી શકે છે. એ બળવા સંપ્રદાય તરફ ઈંચેજે જે નજરે નિહાળે છે તે નજરે હિન્દીઓ ક્યારે જોઈ શકશે ? સદાસર્વદા તેના તરફ હિન્દીઓ તો બેદરકારજ રહ્યા છે. એમની એ બેદરકારી ઉત્સાહભર્યા અમારા નવજીવાનોની કમ્બર ખચકાવી નાંખતી, તેમના ટાંટીયાતું જોર ચૂંથી નાંખતી ! જોએની પાસેથી તો

સહાનુભૂતિની આશા, તેજ કેવળ તિરસ્કાર કરે, એટલે પછી ગમે એવું સળગું હૃદય પણ નિરાશાની રેલમાં ટૂંપી જાય છે.

ને અમારો પ્રાણુ તો કંઈ કંઈ સ્વપ્નાં નીરખી રહ્યો હતો. તેને કોઈની પરવા નહોતી. કોઈના પર ઘડા નહોતી.

આ ચળવળ બંધે નિષ્કળ નીવડી—પણ પરિણામ પરથી ચળવળોનાં માપ નથી અંકાતાં—નથી આંકવાનાં ! એની પાછળ કેવા મોટા આદર્શો રહેલા હતા, અને એ આદર્શોને સિદ્ધ કરવાને કેવા કેવા વિરલ ત્યાગ બોગ અપાયા હતા એ સૌ કોઈએ જાણમાં રાખવું પટે.

ક
લ
ક
તા
નો
કા
રા
યુ
ગ

હાસ્યામુ, વાસંતી દેવી તથા હ-
નરે બગાળી નવજીવાનોની પકડાપ-
કડી અને જોલમાં પધરામણી ત્યાં
તેમણે કરેલા મસ્તી તોફાનો, ગ-
મ્મતો, જોલમાં બનેલા રમુજ બનાવો
વગેરે એટલી તો સરસ, સચોટ અને
વડોદરાનું “સાહિત્ય” લખે છે તેમ
તીખી તમતમતી બાધામાં લખાયા છે
કે પુસ્તક શરૂ કર્યા પછી છોડવું ગ-
મતું નથી.

યુગધર્મ, હિન્દુસ્તાન, સમાચાર.
સાંજવર્તમાન, બધાંએ વખાણ્યું છે.

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર

કેળાપીઠ, સુરત.

એકેક પ્રત જરૂર વસાવો.

ગાંધીજીનો જૈલનો અનુભવ

૦—૫—૦

રાષ્ટ્રીય ગરબાવળી

૦—૪—૦

પાંડવ ગુપ્ત નિવાસ

૦—૧૨—૦

ટાલ્સ્ટોયની ૩ વાતો

૦—૪—૦

બાળ વિહાર

૦—૧૨—૦

સ્વરાજ કીર્તન

૦—૨—૦

નીતિધર્મ

૦—૮—૦

મૃદાપરાજ

૦—૮—૦

ગાંડીવ સા. મંદિર.

બોમ્બયુગનું બંગાળા.

જારીન્દ્ર ઘોષે લખેલા આ પુસ્તકમાં બંગાળાની બોમ્બ અળવળની અતિ રસભર છૂપી વાતો, કાવતરાંખોરોનાં પરાક્રમે, જીવનકથાઓ વિગેરે રસભર માહિતી છે. નવયુગ લખે છે; એક વાર શરૂ કર્યા પછી પૂરી કર્યા શિવાય છોડાતી નથી. હિંદુસ્થાન લખે છે; અંથ બહાર પાડી ગુજરાતની સુંદર સેવા કરી છે. સમાચાર લખે છે: દરેક અસહકારીએ વાંચવીજ જોઈએ. યુગધર્મ લખે છે, અનુવાદ બાવવાડી અને સરલ છે.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦ ૮. ખ. ગ્રૂહ.

હાય આસામ!!!

અથવા

એક ચહામજુરનું કંઈ પણ જીવનનાટક.

દૂર દૂર

આસામમાં, સ્થાના બગીચાઓની

પથરી દિવાલોની પાછળ

કેવા કેવા જીલ્લો!

ભયંકર આત્યાચારો થાય છે,

શી શી યાતનાઓ

નાં

કંઈ જા રસિક નાટક ભજવાય છે

તેનો

આબેહુબ ચીતાર.

કિમ્મત રૂા. ૧-૦-૦.

ગુજરાતનું પહેલું રાષ્ટ્રીય સ્મૃતિ
અકવાલિક.

સચિત્ર તોપ

હર રવિવારે સહવારે, આનંદકાયક સજ્જાની
રંગચિત્રો, હેશ પરહેશની સ્મૃતિ દુકુકારાવાળી
ખબરો, વિચિત્ર માહિતી, નોંધ, બીમની મહા,
ચર્ચા, ઢોકળાં, કચુંબર વિગેરે સાથે પ્રગટ થાય છે.
હામહામ વખણાયું છે અને સારા ગુજરાતમાં વંચાય છે.

નમૂનાની પ્રત મફત મળે છે. જાહેર ખબર
આપનારને આ પત્ર ઉમદા સાધન છે.

:: આફ્રિક ::

કેળાંચીઠ, મુરત.

